

Faludy György, Szepesi Attila,
Zalán Tibor versei

Bertók László, Varga Zoltán prózája

Pilinszky-összeállításunkban:
Tasi József, Tüskés Tibor tanulmánya,
kiadatlan levelek és fényképek

Diákmelléklet:
Alföldy Jenő Csanádi Imréről

tiszatáj

IRODALMI FOLYÓIRAT

Főszerkesztő:
OLASZ SÁNDOR

A szerkesztőség tagjai:

ANNUS GÁBOR
(tördelőszerkesztő)

HAJÓS JÓZSEFNÉ
(szerkesztőségi titkár)

HÁSZ RÓBERT
(olvasószerkesztő)

VÖRÖS LÁSZLÓ
(a szerkesztőség elnöke)

tiszatáj

Megjelenteti a Tiszatáj Alapítvány Kuratóriuma
a Csongrád Megyei Önkormányzat, a József Attila Alapítvány,
a Soros Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.
Felelős kiadó: Kovács Miklósné, a kuratórium titkára.

Szedés, tördelés: Tiszatáj Alapítvány.

A lapot nyomja: Officina Nyomdaipari Oktató és Termelő Kft., Szeged.

Felelős vezető: Varga Ferenc.

Szerkesztőség: 6741 Szeged, Rákóczi tér 1. Tel. és fax: (62) 312-670. Terjeszti a HÍRKER Rt. és az NH Rt. Előfizethető a hírlapkézesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (Budapest, XIII. Lehel u. 10/A, levélcím: HELÍR, Budapest 1900), ezen kívül Budapesten a Magyar Posta Rt. Hírlapüzletági Igazgatósága kerületi ügyfélszolgálati irodáin, vidéken a postahivatalokban; közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102-02102799-00000000 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára: 60 forint.

Előfizetési díj: negyedévre 180, fél évre 360, egész évre 720 forint.

ISSN 0133 1167

Tartalom

L. ÉVFOLYAM, 11. SZÁM

1996. NOVEMBER

FALUDY GYÖRGY: Ultima aspectata	3
ZALÁN TIBOR: Álom	5
BERTÓK LÁSZLÓ: Már minden arrébb volt	7
SZEPESI ATTILA: La Quinta del Sordo (A pokol; A kecs- kebak; Zarándokok; Szaturnusz; Lidércek; A festő maga-mentsége)	14
VARGA ZOLTÁN: Honfoglalók (Részlet)	18
ERDÉLYI ERZSÉBET-NOBEL IVÁN: „...önmagunk is- merete híján képzeletünk ellenünk fordulhat” (Beszél- getés Karátson Endrével Székely Boldizsárról)	36
BÁRDOS B. ARTHUR: Az elveszett idő nyomában	44

75 éve született Pilinszky János

TÜSKÉS TIBOR: Adatok a Pilinszky-filológiához	49
TASI JÓZSEF: „Zárás és nyitás az utolsó fejezetre?” (Kor- szakváltás Pilinszky költészetében a hatvanas-hetvenes évek fordulóján)	55
Költői (ön)arckép-töredékek (Pilinszky János kiadatlan le- veleiből; „Ars poetica”-k; Kis éjizene) (Összeállította: HAFNER ZOLTÁN)	62
BENDE JÓZSEF: Pilinszky Franciaországban	73
Pierre Emmanuel Pilinszkyhez írt leveleiből (Közreadja: BENDE JÓZSEF)	75
MICHEL DEGUY: Pilinszky János	79

KRITIKA

CSŰRÖS MIKLÓS: Beszélgetés és tanulmány (Nagy Imre: Bertók László)	82
MONOSTORI IMRE: A filológia dicsérete (Tasi József: József Attila és a Bartha Miklós Társaság)	84
FÜZI LÁSZLÓ: Egy „magán-irodalomtörténet” fejezetei (Domokos Mátyás: Leletmentés)	88
BEKE GYÖRGY: Kőrseták a Kárpát-medencében	92

Szerkesztői asztal a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

PILINSZKY JÁNOS fényképei és kéziratai a 6., 13., 17., 48.,
54., 61., 72., 74. és a 81. oldalon

DIÁKMELLÉKLET

ALFÖLDY JENŐ: Értelmes szem – ihletett szó
(Csanádi Imre: Írott képek)

FALUDY GYÖRGY

Ultima aspectata

*Az élet vége tragédia lenne,
ha nem képzelnék ellene védelmet,
vagy nem kapnák ezt ajándékba: vallást,
bölcsheszetet, közönyt, morális elvet:*

*csak Krishna ért túl mindezen, őnéki
nem kellett isten, könyv, szó, társaság,
gondolat sem: boldogan és órákig
nézett egy embert, a holdat, egy fát;*

*András meg Imre Kálvin istenében
bízott mindig, mert keze alatt nőttek,
a menyországot ingyen várták tőle,
de azt sem bánják, ha elveszti őket;*

*Dénes pályáját a számítógépekbe
fektette és úgy mondta: „átadom
magam nekik, az Internet beszív majd,
s ott élek sebes villanyáramon;”*

*Stephen Plotínoszt idézte: az Egyből
leesnek sorra a lények a sárba,
egyre lejjebb s messzebb kerülnek tőle,
de Ő mindenkit visszavonz magába;*

*Szárváipáli így vigasztalt bennünket:
„ne féljete, barátaim, mivel
bármit hirdet Sánkára, Krisztus, Buddha,
az igaz ember sosem vesz el;”*

*Annust, mert harcolt minden jó ügyért
száműzetéssel sujtotta az élet
s börtönnel; szimpla dolgokat tudott,
még azt is, hogy test nélkül nincsen lélek;*

*„az ember az istenség ideája,”
idézte Flóra a híres görög
bölcsezt, „az égből jöttünk le a földre,
ezért egyéni létünk mindörök;”*

*mint kommunista, Bandi némán hordta
a szólamok s parancsok szörnyű terhét,
a halálra gondolni nem maradt
ideje, mert társai agyonverték;*

*Arthur azt hitte végül: nincs valódi,
csak titkos, ezoterikus világ,
s ott kísérik majd jövőből a multba
haláluk után őt meg Cynhiát;*

*Eric latin verseket írt, olvasta
Santayanát és Yourcenart utána,
s szelíden várt az elmúlásra, mert
nem a halált: az életet utálta;*

*s mi lesz velem? én sohasem reméltem
csak azt, hogy jobbik verseim túlélnek
húsz esztendővel, – de monddad, mit számít
ez a Semmi fényéveihez képest? **

* A keresztnévükön szereplők névsora: Krishnamurti (Krishna) Dzsiddu; Hamza András református lelkész; Szabó Imre esperes; Gábor Dénes Nobel-díjas tudós; Stephen MacKenna, Plotinos angol fordítója; Szárvápáli Rádhákrisnán hindu bölcsezt és politikus; Kéthly Anna, a Nagy Imre-kormány minisztere; Flora Papastavrou; Havas Bandi; Arthur Koestler; Eric Johnson.

ZALÁN TIBOR

Álom

A kertben a mák kék szélforgásban
apa a hátsó udvart söpri épp
a kép tiszta még kezén az erek
kidagadnak mozdulatai las
úak nyári levelek kerengnek
meztelen lábszára körül a két
disznó orrát odadugja térdé
hez s lágyan mélyen énekel a két
mázsa ingatag szelíd rengés már
a konyha felől húsleves va
sármapi illata száll a konyhá
ban ezüst legyek üveghez verőd
nek a tál lombján elkongja a de
let galuska aranya s anya a
nyuka kötényén bársony szakadás
és a bátyám a fehér széken ül
nem néz sehova nagyon egyedül
lehet valami felhő a vállá
ba akadt inge árnyék csak árnyék
és a sehova nézés ecet és
méz és kezén egy idegen csontos
kéz s a csontostányért anya kihoz
za az asztalra leteszi de ő
feláll s a kapu felé elindul
lassan mintha lassított film lassú
jelenete lenne a kapu ki
nyílik hideg ömlik be rajta a
pa szemében rémület a söprűt
leejti s a balta magától for
dul ki a fából anya felkiált
asztalon az ebéd! de ő meg sem
hallja meg sem áll csak visszaszól hagy
jatok! majd párat lép megáll eldől
lassan gyámoltalan a zuhanás

oldalán fekszik nyitott szájából
 bugyborogva elindul a vér és
 ijesztő és iszonyú némaság
 ban hallani ahogy hörög s anya
 csak áll a veranda előtt elke-
 rekült szemmel nem mozdul hozz apa
 vizes rongyot ! nem tudom miért azt
 s ő csak hümmög én is már halott va-
 gyok nem érem el a rongyot

párnám

lucskához verődik a fejem az abla-
 kon madárban halál levá-
 gott disznófejek gurulnak a szőnye-
 gemen elszáradt mákgubók zörög-
 nek homályba akadva a kövön
 hanyatt ezüst legyek lassuló lá-
 ba kalimpál még az ég felé ár-
 ván és ők akik a halálba el-
 mentek – akkor két éve – visszatűn-
 nek halk sóhajjal a fénylő messze-
 ségbe – – –

BERTÓK LÁSZLÓ

Már minden arrébb volt

KÖZELÍTÉSEK

1.

Mikor és hogyan jutott el odáig, hogy valódi és hamis, igazság és hazugság, színvonal és kókler mutatvány, hogy a világot a két végén tartó oszlopsor összekeveredett benne, azazhogy mintha szándékosan összekeverte volna a kettőt, s hogy azóta is összekeverné, tehát végképp az ördög oldalára állt, s miközben újra meg újra az isteni oszlopok közül dugja ki a fejét, mulattatja, tartja fogva a publikumot, a másik oldal fényesedik, növekszik, erősödik benne, a gúnyos kacaj, a buta fölény, hogy nos, ha ez kell nektek, vigyétek, egyétek, örvendezzetek, hisz tudjátok, ki vagyok, él még bennetek a kép arról a tiszta, kicsit esetlen, tehetséges és erős ifjúról, aki egyszer meghódított benneteket a játékaival, a személyiségeivel, a látszattal, hogy ugyanolyan, mint ti, és mégis óriási, s hogy benne maradtok mindörökké, nos, hol lehetett a holtponthoz, amin átfordulva egyszer csak úgy érezte, hogy az orrotoknál fogva vezethet benneteket, s hogy akkor miért ne vezessen, hogy barmok vagytok, s neki az a jó, ha azok is maradtok, tehát egyétek csak, zabáljátok a szecsát, az akármit, amit elétek rak, ha nem ébred föl bennetek az állat, akit emberi rafinériákkal be lehet csapni, de akit sohasem lehet emberré butítani?

2.

Filmen látta. Tévében. Rezervátum valahol Afrikában. Mindenféle állatok. Bölénycsorda körül hiénafalka (nyolc-tíz hiéna) szaladgál, ólálkodik. „Keresik az öreg, legyengült egyedet” – magyarázza valaki. Figyelik, próbálják ki-rekeszteni a csordából. S egyszer csak ott áll. Egyedül. Rohannak feléje, futni kezd. Szinte egyszerre érik utol, vetik rá magukat a hátuljára. A lábaira, a farára, az oldalára. Harapják, tépik, marják, csüngnek rajta, de szalad, de lépeget. Aztán a hátsó lábaira rogyik, de az elsőkön áll még. Nyújtja, tartja föl a fejét. Néz. Bele a pofádba. Két nagy szem, vibrálnak mint messzi, együtt-álló csillagok. Folyik a nyála. De lehet, hogy nem. A könnye? A vadállatok megőrzülnek a vértől, az élelemtől, a győzelemtől, egymás előtt vinnék, viszik el, nyelnék be rögtön az egészet. Ha az egyiknek sikerül nagyobb részt kiszakítania, rohan vele, de szalad mellette a másik is, kapkod feléje, venné el tőle. Olyan gyorsan történik, hogy a beleit húzzák már, amikor lassan leejti a fejét. Az elejével még mindig nem foglalkoznak. Szemtől szemben nehezebb? Hátral vannak a jobb

falatok? Vált a kamera. Keselyűk csapnak le a szétcincált darabokra. Föltűnik két oroszlán is, akik állítólag dögöt (másik állat által elejtett állatot) nem esznek. Most igen. Aztán már csak a keselyűk. Annyian vannak, beborítják a képet. Még mindig jönnek, akad, amelyiknek semmi sem jut. Ha ilyen mafla, legközelebb őt eszik meg. A szpíker a táplálék-láncot emlegeti. S hogy már azal is mennyi baj van...

3.

Semmit sem akart, csak megismerni meghatározni (tisztázni?) a helyzetet. Az éppen való helyzetet, s a saját helyét, szerepét benne. Nem uralkodni rajta, befolyásolni, megváltoztatni, csak a méreteihez, a jelentőségéhez, a lehetőségeihez képest tudni, hogy mi is ez, miért van, merre mozog, mi várható. De a következő pillanatban már minden arrébb volt, a mérőeszközök, amelyekre az előbb még megesküdött, elbizonytalanodtak, és sehol sem volt a hivatal, egyetlen ember sem volt, aki hitelesíthette volna őket, azazhogy, akinek a hitelességében megbízott volna. Ráadásul kiderült, hogy mindenki, a többi ember is külön-külön meg akarja határozni, sőt, meg is határozza ugyanazt a helyzetet, s hogy az eszközei, az érzékei, az okai, a szándékai és az eredményei mindenkinek mások, még azokéi is, akik, összefogtak egymással, bandáztak, pártoskodtak, hatalomra törekedtek és jutottak, azok is csak megalkuvások árán vagy időlegesen horzsolódtak össze, állították ugyanazt. Rá kellett döbbsennie, hogy egyedül maradt, s magának kell eldöntenie, hogy egy centi tényleg egy centi-e, s hogy mekkorák a közök, át tud-e jutni rajtuk, s hogy elég-e a megmaradáshoz, a közérzetéhez, ha nézegeti, méregeti, följegyzi, kimondja a látványt és az eseményt, vagy valahol mégiscsak be kell avatkoznia.

4.

Itt vannak ezek a téglék (dobozok?). Egyikből kiveszi, másikba beleteszi. Mindegyikbe jut, némelyikbe ugyanabból. Meg lehet számolni, oda lehet vágni őket a falhoz. Mosogatni, törölgetni, nézegetni lehet őket. Valaha tele voltak, ragyogtak, vitték, utánózták őket. Ki kellene mondani végre, hogy mik is valójában, s hogy mi volt bennük, de csak hozzávetőlegesen lehetne, nem érdemes. Megfog kettőt, egyiket a bal kezébe, másikat a jobb kezébe veszi. Jó lenne, ha volna itt valaki, aki segítene eldönteni, hogy akkor melyiket. Melyiket töltsé csordultig, mert annyi nincs, hogy mindkettőt... „Hogy milyen vagy, hogy olyan vagy-e, amilyennek lenned kéne, az akkor érdekes csak, ha más is van, mások is vannak. A világot a különbözőségekből fakadó feszültségek, erők tartják össze, taszítják arrébb, tágítják, mélyítik, amíg szét nem robban vagy el nem jut a telítettség állapotába megint... Okoztál már egy-két meglepe-

tést” – mondta neki fiatal barátja, amikor még ennél is nehezebb helyzetben, rosszabb állapotban volt, s az akkor nagyon jól jött, sokat segített a választásban. Annál is inkább, mert nem tételezte föl az ifjúról, hogy ilyeneket tud mondani. Talán az a baj, hogy negyven éves kora után nemigen köt az ember barátságokat. Nem tud kötni. S hogy a régieket is tönkreteszi, elvacakolja, elveszejtí. Belemerevedik, beleszárad valami tokba, keretbe, tégelybe, s ott marad. S nem csak az, hogy attól kezdve mindenki ott látja, úgy látja, véglegesnek látja, hanem hogy ő maga is elfogadja ezt, s úgy érzi, képtelen a változtatásra.

5.

Az lett az ijesztő, hogy villogtak, röpködtek benne a gondolatok, a jobb-nál-jobb ötletek, mintha állna a vízben, s szebbnél-szebb halak úszkálnának a lába körül, a lábai között, s megfeszülne, összpontosítana, odakapna, de még a farkát sem tudná elcsípni egyiknek sem; mintha este, amikor a nyitott ablakon át hirtelen tele lesz szűnyoggal a szoba, s futkos, ugrál a bútorok között, csapkodja a levegőt, a falat, s el-elkap egyet-egyet, véres lesz a keze, de a többi ugyanúgy támad tovább; mintha folyton abbahagyná tehát, mert nevetséges, mert semmi értelme, mert valami hatékonyabb, okosabb eszköz, szer, helyzet után kellene néznie, olyasmit kellene cselekednie, amiben sikerélménye lehet, olyan helyet és időt keresnie, ahol és amikor egyetlen dologra koncentrál, s ha az az egy a kudarc, akkor azt csapni agyon, azt teríteni ki, s azt kezdeni el a végénél kibogozni, lemérni, elemezni, s szálanként és centikként odarakni a leginkább szemmel tartható pontra, melléje meg, amit gondol róla, hogy a következő lépést legyen honnan elkezdenie; mintha lehetne tudni, mi lesz, ha végre arébb megy.

6.

Már szerdán az az érzése, hogy vasárnap van. Húzza, pörgeti, mozgatja a megfoghatatlan, s mintha a hetedik nap akkora gödör volna, hogy ott még döccen egyet. Mintha akkor lelassulna, el lehetne kapni a parti korlátot, fát, valakinek a kinyújtott kezét. Mintha, ahogy mennek az évek, futnak, süvítenek el az évek, egyre fontosabbá válna az ünnep, amire előre gondolni, készülődni lehet, ahol mint a holtponton, megáll egy pillanatra minden, s ha aztán átfordul is, önfeledtebb az érzés, nagyobb a kábulat, gyűlik az erő a következő vasárnapig. Ó, hogy gyűlölte a hivatalos ünnepeket, a csinnadrattát, a pöffeszkedést, a demagóg dumákat, vezércikkeket, hazugságokat, s a körítést, a masszát, a gombócot, ami mindig megakadt a torkán, s úgy megfeküdte a gyomrát, hogy már a személyes ünnepektől is viszolygott, azokat is csak tessék-lássék élte meg, s a vasárnapok is egybefolytak a hétköznappal. Mi történhetett? Most sem ünnepel, a vasárnap szinte ugyanúgy telik el, mint a többi nap. Any-

nyira fölgyorsult volna, hogy egy hét egy napnak tűnik? Elvesztette az idő-érzékét? Valami nem stimmel. Több figyelmet az ünnepekre!... S arra, hogy kedd után szerda, szerda után csütörtök következik.

7.

Kérem, ez itt többnyire kicsi köz, rés, hasadék, meder, amelyben a víz a magasabb helyről az alacsonyabbra lefolyik, sőt, maga a víz is, aminek semmi célja, csak ott van, oda esett, fakadt, s viszi a gravitáció, hogy összekösse a fentit a lentivel, az eget a földdel, s hogy tükrözze a napfényt és a felhőt, a pillanatot, amelyben oda-vissza minden benne van. Aki itt kiadja magát, fölfedi a tehetetlenkedését, öregedése titkait, azt képzei, hogy csoportos foglalkozáson vesz részt, hogy hasonlók között ül, akik maguk is mind elmondják majd, kitarulkoznak, s hogy tehát ami itt olvasható, hallható, az nekik és a pszichológusnak szól, aki ugyancsak jelen van. Az a jó, ha róla közben teljesen elfeledkezik, sőt, ha a többieket is levegőnek nézi, ha nem lát és nem hall senkit közben, csak beszél, mondja a magáét. Nem akar megfelelni, nincs szó produkcióról, önmagával szeretne egyenesbe kerülni a legalsó szinten, ahová és ahol minden leesik, elporlad, beivódik, előről kezd. Ha azt mondja, hogy semmit sem követett el, csak hirtelen itt találta magát, nem hisznek neki. Ha kunsztoszik, bezárkózik, rébuszokban, képekben, versekben beszél, elfordulnak tőle. Megpróbál egyszerűen, világosan fogalmazni. Érzésekről, hangulatokról, közéletésekről, távolításokról hírt adni.

8.

Feszül, tele van a bőre, mint a homokzsák. Vízrel, vérrel, zsírral, fehérjével, sókkal, savakkal, szerves és szervetlen anyagokkal. Úgy érzi, több nem férne már bele, s nehezülni, nyomkodni egyre mélyebbre, pukkadna szét, de csak átcikázik rajta a gondolat, mint láthatatlan részecske a mindenségben, áram a dróton, s teszi még merevebbé, véglegesebbé, már-már mozdíthatatlanná. „Mögérzi a bika, möllik tehén folat” – ez, a gyerekkorában hallott közmondás jut eszébe, valószínű magyarázataként a nyomasztó helyzetnek, s hogy önmaga tette olyanná önmagát, amilyen, hogy sugárzik belőle a kihívás. Hát ne csodálkozzék, s főleg ne sajnáltassa magát, hanem bújjon ki a bőréből, kösse föl magát, várja be a fájdalmas és lassú elmúlást, egyenes következményét annak, hogy megszedítette a pillanatot, a bőség, a siker, s elvesztette a mértéket, a tájékozódó képességét, a kicsiny, de biztos földet a lába alól, s hogy azóta a súlya, a lendülete, a tehetetlensége viszi. S legfeljebb azon gondolkozzon el, hogy az idézett közmondást érti-e valaki, s azon, hogy ha egyszer érzelmeket és indulatokat gerjesztett, akkor nem az-e a leghelyesebb, ha szétrakja a lábait, megfeszíti magát, s vár, hogy történik-e valami.

9.

Most csak fölírja magának, amit az előbb hallott, hogy a legújabb statisztika szerint, amelyben a Szovjetunió utáni Oroszország adatai is benne vannak („már onnan is adnak ki adatokat”), hogy a világon az öngyilkosok sorát a finn-ugor népek vezetik, első helyen, persze, a magyarok állnak, másodikon a finnek, harmadikon a szibériai (uráli?) kicsik, talán a marik vagy a hantik, s hogy azt mondja a tudós, hogy mintegy négyezer évvel ezelőtt, amikor még mind együtt éltünk, éltek az ősök, tehát az első nagy szétszórattatás előtt, hogy akkor történt, kellett történnie valaminek, valami nagy bajnak, ijedelemnek, kényszernek, amiből a menekülésnek ezt az útját választották, s hogy közülük sokkal többen választották az önkéntes halált, mint más nációk közül, s ez a tetük, példájuk beépült a génekbe, apáról-fiúra öröklődött, s öröklődik ma is... s hogy talán, ha kutakodna valaki, meg is lehetne találni a felelős gént (ezt már nem is a tudós mondja), hiszen sorra találják meg a hol ezért, hol azért felelős géneket, megműtik, eltávolítják, kicserélik és kész, s hogy addig is lehetne valamit csinálni, például nem az amúgy is meglévő förtelmet és fájdalmat kellene folyton-folyvást fölfújni, föltupírozni, s ömlesztani be a médián keresztül a lakásokba, a lelkekbe, hogy reszketsetek, meneküljete, bűnösök vagytok, hanem arról beszélni többet, hogy hol a vészkiárat, hogy több vészkiárat van, s hogy nyitva van a kapu is.

10.

Azért a kudarc-élmény, az önpusztításba sodró elkeseredettség, kilátástalanság, kiüresedés, mert folyton olyasmit szeretne elérni, megcsinálni, legyőzni, amire nem képes, amit úgy tűnik, a másik könnyedén és tökéletesebben, gyorsabban és kizárólagosabban véghezvisz, vagyis nem ismeri önmagát, s újra meg újra át akarja ugrani a szakadékot, de beleesik, röpülni akar szárnyak nélkül, előlről akarja kezdeni a világ teremtését, abba üti bele az orrát, amihez semmi köze?... vagy azért csak, mert a kis dolgokat elnagyolja, nem figyel oda az illesztésekre, a mozgásokra, a másoknak fontos kapcsolatokra, a másik emberre, aki ugyanazt éli át, de valamivel több szorult beléje az alkalmazkodó képességből, a megtartó erőből, vagy még annyi sem, de attól, hogy megszólítja, megérinti őt, hogy a szemébe mondja, amit gondol, attól megsokszorozódik, valami fogódzója, alibije lesz?... vagy azért, mert tényleg baj van a nagy pusztai lelkével, ami nem fér el sehogysem az emberi testben, mert olyan istenekre emlékezik, olyan titkokat cipel, amilyenekről a hegyi vagy a tengeri népek nem is álmodnak, s ez a lélek egyszer csak kikívánczik, ki kell engedni, mert magától nem képes kiszökni, mert valami ősi, keleti?, tudás, hit, babona? lapul a gének legalján, ahová ésszel leérni lehetetlen, ahonnan csak az ösztönök és a tétova, elbizonytalanító érzések érnek föl az agyáig?...

11.

Semmi, csak 1996 van, s elképzeli, hogy ezeregyszáz évvel ezelőtt, hatvan éves vénemberként valahogy ő is ideérkezett a Kárpát-medencébe. Etelközben ő mentette meg a menyét meg az unokáját, amikor a besenyők rájuk rontottak, s futott velük, ahogy tudott, amíg a fiával és a magyar sereggel nem találkoztak, de a nagy hegyen átkelni nem akart. Járt már ő itt a csapattal harminc-harmincöt éve, hol a morvák, hol a frankok hívására, jó legelők, vizek, halak, vadak, minden van errefelé, s szinte ingyen van, alig lakják, de a szíve, az emlékei, az ősei, mindene ott maradt, ahol az ifjúsága. A fia erőltette, az unokája beszélte rá, hogy ne temetkezzen el élve, s most itt van, a sátor körül tesz-vesz, az állatokra vigyáz, a szerszámot javíttatja, a gyereket segíti föl a lóra, halászni, vadászni tanítja, mesél neki a régi hazáról. Árpád vezér, Kusán vezér úgy döntöttek, hogy itt marad a nép, de lám, a csatározást nem képesek abbahagyni. A frank császár csak fütyönt egyet, s vágtnak Itáliába, Germániába, ki tudja, hová. Rettegnek tőlük, hozzák a zsákmányt, be lehet itt rendezkedni. Van, aki már a félig földbe vájt házát is megépítette, feltörte a ház körül a legelőt, elvetegetett. Még a nap is másképpen süt. Mintha egy nagy-nagy, vízbe hajított csillogó aranypénz volna. Jó sütkérezni alatta. A kincs, a kaland, az ismeretlen már nemigen érdekli. Az unokája, aki fél napi járóföldre elcsatangol, azokkal a gyerekekkel barátkozik, akik itt születtek, akiknek a szülei is itt. Talán tényleg jó lesz, talán az unokája unokája, meg annak az unokája is ebben a hazában él majd.

12.

Ha választania kellene, hogy mely három könyvet vigye magával egy lakatlan szigetre, akkor most Lao-ce Tao Te King-je és Marcus Aurélius Elmélkedései mellé Bodor Ádám Sinistra körzetét tenné a batyujába. A távcső, amelyikkel a messzeséget, s az ismert és az ismeretlen határa közötti ködöt is nézegetné, s megbecsülhetné, hogy a porszemnél körülbelül mennyivel kisebb, az a Tao Te King lenne. Az óra, amelyikhez az esze járását igazítaná, hogy a többi emberrel, közeliakkal és távoliakkal, okosokkal és ostobákkal, öregekkel és fiatalokkal, jókkal és rosszakkal a nap melyik szakában s mely helyen miképpen szóljon, viselkedjék, hogy a köz is hasznát lássa, s hogy a saját méltósága se szenvedjen kárt, ha egyszer visszatér majd ide, az Marcus Auréliusé lenne. A rengeteg, amiben haláláig élni fog már, akárhová megy, kiszolgáltatva a természet szeszélyeinek, közönyének, törvényeinek, s az emberi kiszolgáltatottságból fakadó félelemnek, butaságnak, erőszaknak, de ahol megkeresve és megtalálva a tisztásokat, közöket, nyílásokat, magaslatokat, elfogadva, de bele nem nyugodva meg lehet maradni, s álmodozni lehet a napfényes Balkánról, s ahon-

nan szerencsés esetben el is lehet jutni oda, az a Sinistra körzet lenne. Bár valószínű, az történne, ami mindig történni szokott, hogy még sohase olvasta el azokat a könyveket, amelyeket valahová, utazásra, üdülésre magával vitt. Bámulta inkább a plafont, a tájat, a vizet, az eget, a fákat, a madarakat meg a nőket.

Mi és a virágok

Mert hűségesek mindhalálig,
istenek egyedül a virágok,
együtt a nővéryi lét,
velünk szemben, kik jövünk és megyünk.

Világunk szíves keresztjére
gyöngyözü dísznek elhelyezve,
tépnek fűszerként főlisztegetve,
mi elkallódunk, ők koratalálnak.

Tólimthy János

SZEPESI ATTILA

La Quinta del Sordo

(1819-ben Francisco Goya egy Madrid melletti elhagyott házba vonult vissza, melyet La Quinta del Sordonak, a Süket Ember Házának mondtak a környékeliek. E ház falaira apokaliptikus freskókat festett...)

A pokol

*Az ész álmából születnek a szörnyek.
Benépesül a fekete pokol.
Áradnak sorsuk vesztve, konokul
az elátkozottak. Seregbe gyűlnek*

*kósza lelkek: arcuk az éjbe mártva
írástudók, kalmárok, kóklerek.
A sejtelemre gyávák, süketek
és tudományuk búzlik, mint a trágya.*

*Bősz bolondok, hagymázos idióták,
bakók, szüzecskék, kifolyt-szemű hullák –
tódul vég nélkül a báva tömeg.*

*Papok, s akik a Sátán földi mását,
a böffenő kecskebakot imádják,
a nyálzó-vaginájú némberek.*

A kecskebak

*Maga a Sátán meredt-mozdulatlan.
Holdra bök fején páros szarva éke,
feketén, győzedelmes v-alakban,
míg lebámul tolongó seregére.*

*Királyi trónról híveit elnézi.
Ajkáról alácsordul mérges nyála.*

*Gyülevész népét lábához igézi,
veszett csordává így hipnotizálja.*

*Szava sincsen. Körülles balga nyáján,
mint rezdületlen, ércfekete bálvány.
A rontás árad szeme sugarából.*

*Köntöse ringyrongy. Hideg némasága
a véglényeket vakká babonázza.
Nincs aki delejének ellenálljon.*

Zarándokok

*Mockosan-feketén, egy-tömbbe forrva
komor zarándokok gajdolvá lépnek.
Tülekednek ösvény sarát tiporva
és harsog ajkukon zarándok-ének,*

*a hozsánna – ám a részeg akkordok
sugallata mintha gyásznóta volna:
mélyén a végítélet szennye-korma,
ahogy zengi e maga-rejtő, undok*

*farizeus-nép, rezes-képű, fásult
szenteskedő-csapat, míg éji másuk
meredt mámorban szűzleányt bolondít.*

*Nyálzó hevében bimbáját harapja,
maga alá gyűri, véresre gyakja,
aztán ájult csitri-arcába rondít.*

Szaturnusz

*Fölöttük, fejét fellegekbe fúrva
Szaturnusz, minden tudás égi őse.
Hallatszik foga gonosz hersegése,
ahogy nemzette-gyermekeit falja,*

*hogy ne maradjon maradékul egy se.
Vérző húscsapat ajkán fia-lánya.*

*Méltón e mohó ősatyai kegyre,
mind péppé gyűlik gyomra bugyorába.*

*Belét betöltik rángó végtagok,
félíg-emésztett lábszárak, karok,
fejek, melyekről hajcsimbók fityeg még.*

*Torlódnak áttetszően-kocsonyásan:
lettek e kannibáli lakomában
prédák, mielőtt vesztük észrevették.*

Lidércek

*A kongó téren, ködös égen át,
a bolyhos kéken át, a menny alatt
sikongva száll egy testtelen csapat,
az arca-nincs lidérc sereg; tovább-*

*suhog-kering, hogy sorsára találjon.
Belakja a komorló éjszakát.
Álomból-szótt, puha denevérszárnyon
vijjog a semmi-partu légen át.*

*Száll folyvást körbe-körbe, mindhiába.
A végítélet szelle az álma,
melynek búze az éterben eloszlik.*

*Bukott angyalok, immár vak lidércek,
bolygó vámpírok, karmos éji rémek
és asztráltestük ürességbe foszlik.*

*

A festő maga-mentsége

*Festhettem volna bársonypuha rétet
s Quinta del Sordo üszkös falára:
ecsetem a zöld tenyészetbe mártva,
hol felhangzik a derűs pásztor-ének.*

*Nem ily fekete, hordák-lakta poklot,
inkább kacagó pázsitot, idillit:
táncoló faunt és nimfát, ahogy illik.
Festem mégis e rémületbe-nyaklott*

*véglényeket, akik körém tolonva
gyűlnek, míg én, sorsuk látnok-bolondja
megőrzöm szörnyű sátán-fattyu-másuk.*

*Szebb az igazság, mint a művi éden:
ezért lettem, titkok tudója, vénen
mocskuk partján fuldokló krónikásuk.*

VARGA ZOLTÁN

Honfoglalók

(Részlet)

Csakhogy Damoklész kardja eközben szüntelenül ott függ felettünk. Azon a nevezetes hajszálon, amely tudvalevőleg bármely pillanatban kész az elszakadásra. Esetünkben egyre inkább bizonyos fenyegetően közeledő léptek okozta rezgések következtében.

Bocskoros lábak lépteinek következtében, hogy pontosabb legyenek.

Sőt, a hangsúly itt kimondottan a bocskoron van, ámde másmilyen, merőben eltérően attól, amit itt, a számunkra ideiglenes lakhelyül szolgáló Steimetz-féle házban csináltak, feltehetőleg évtizedeken át a közelgő front elől őshazájába visszamenekülő sváb cserzővarga idejében is már, illetve csinálnak most is e tisztes iparág örökébe lépő művelői, akik, ittlakásunk idején a rájuk maradt műhelyben, a szemünk láttára is tovább dolgoznak.

Egyszerűen mert bocskor és bocskor között nem csekély a különbség.

„Egyetlen darab vastag bőrből álló, felhajtott széleivel a lábfejre boruló kezdetleges lábbeli, melyet a széleibe fűzött szíjjal erősítenek fel” – áll ugyanis *bocskor* címszó alatt A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában, s ez a definíció, lényegét tekintve pontosnak is mondható, de azért bonyolultabb a helyzet. Legfőképpen a nálunk akkor még használatban volt, Bánátról lévén szó, alkalmasint bánátinak is nevezhető és a bérces félszigeten részben még ma is használatos (!) balkáni bocskor közötti különbség miatt. Mindenekelőtt amiért a bánátit mégsem csak a talpba fűzött szíj tartja (helyesebben: tartotta!) a lábon, mivel ennek „felsőbőre”, „felsőrésze” is van, illetve volt, épp csak vízszintes, hosszanti irányban legalábbis, ezt fűzi szíj a csakugyan felhajló talphoz, amiért is ez a fajta bocskor, túl a sarkatlanságon, elsősorban abban különbözik a cipőtől és csizmától, hogy míg az utóbbiak esetében a megfelelően kialakított felsőrész bőre hajlik le a kemény és vízszintes talpra, az előbbiekében a puhább és hajlékonyabb talpbőr hajlik fel a felsőrészhez, vagyis a különbség itt „alap és felépítmény” egymáshoz való viszonyában mutatkozik meg tulajdonképpen. Nem mintha a balkáni bocskor talpa nem lenne szintén felhajló, s így alapját tekintve meggyőző is a bánátival, alapvetően tér el viszont tőle felépítménye. Ezt a fajta bocskort ugyanis valóban a talpba fűzött szíjak tartják a lábon, bár létezik olyan változat is, amelynek egészen más fajta felsőrésze van, gyapjából kötött vagy szőtt, szép, tarka népi mintákkal. Ámbár az „igazi”, a „jellemző” mégiscsak a szíjas változat, amelyet azonban kezdetlegesnek minősíteni mindenképpen bántó felületesség. Mivel ez a szíjazat nem akármilyen, többnyire összetett és nyilván nem könnyen elkészíthető hálót képez, rendszerint olyat,

ahol egy kissé vastagabb szíj vagy inkább több vékonyabból való fonat fut végig hosszanti irányban a lábfej közepén, s kapcsolódik a talp felfelé hajló orrához úgy, mintha csak valami halcsontváz gerince lenne, mivel belőle ágaznak le halszájka-szerűen két irányba is a sűrű és zsinegszerűen vékony szíjacskák, s kapcsolódnak a talpbőr széléhez. Szépen elrendezetten, mívesen, sőt művészi módon, különböző tájak és vidékek különböző hagyományainak megfelelően. Ám ez a regionális eltérés a legszembetűnőbbben mégis a lábbeli felhajló orrának kiképzésében mutatkozik meg. Ennek egyik-másik változata ugyanis, tulajdonképpen funkcióját messze meghaladóan megnövekedve, sőt esetenként éppen hipertrofizálódva, válik gyakran szarvszerű görbületté is. Vagy emlékeztet éppenséggel régműltből ránk maradt viking hajók magasán felpördülő orrára is, gyaníthatóan egyazon mitikus harciasságból kunkorodva ki, egyikük esetében tajtékosan tarajos hullámok, másikukéban szikár sziklabércek képét idézőn, tengeri viharadárként vagy szirti sasként szárnyaló pátoszt sugallón. Eltekintve bizonyos romlottan urbánus képzettársítások civilizált cinizmusától, melyek szerint a szóban forgó kampószerű pörgetések a lábbeli viselője számára a nagydologhoz kuporodás perceiben szolgálnak kapaszkodóul. Elítélendően alantas szemléletről tanúskodó felfogás, amely mintha képtelen lenne megérteni, hogy másra is büszke lehet az ember, nem csupán holmi észbeli teljesítményre, és amely, attól tartok, nem csupán kimondatlanul is galád gondolatmenetre épül, de önellentmondásra torkollóra is egyúttal. Lévén, hogy az ész, amely természeténél fogva hajlamos lehet ugyan önmagát kiáltani ki minden fajta büszkeség egyedül jogos tárgyává, ugyancsak természeténél fogva, könnyen, sőt szükségszerűen jut el oda is, hogy észbeli adottságaink szándékunktól függetlenek, következésképpen semmi okunk rájuk büszkének lenni.

Ergo, a büszkeségnek „mint olyannak” eleve semmi értelme.

Miközben az ember „büszkeségigénye”, mármint az, hogy az ember leközdöhetetlenül arra vágyik, hogy valamire büszke lehessen, belénk programozott emberi tulajdonság, belső szükséglet. Vagyis az ember, minden észbeli adottságától függetlenül, ugyanolyan joggal lehet büszke származására, családi, törzsi, nemzeti hovatartozására, mint heroikusan visszahajló orrú lábbelijére.

Különösen, ha az éppen e hovatartozást van hivatva fennen hirdetni. Mert hát ez itt a lényeg. Mármint hogy az itt bánatinak aposztrofált és teljességgel dísztelen bocskor már az „én időmben” sem volt része semmiféle népviseletnek, boldognak ritkán mondható birtokosa ünnepi ruházatához sosem viselte, nem hogy templomba nem ment benne, de kocsmába sem, hacsak nem munkából hazamenet egy pálinkára, kettőre. Vagyis ha a fogalmat kissé tagabban értelmezzük, ez a bocskor földművesek, mezei napszámosok, kubikosok munkaeszköze volt, amit később a gumicsizma szorított ki helyéről. Amiért is, ha „önmagán túlmutatva” netán mást is jelképezett, úgy csakis a táj földművelő lakosságának, legfőképpen agrárproletariátusának mentalitásával tehetette ezt, jó-

szerével nemzeti hovatarozástól függetlenül is. Ellentétben a népviseleti tárgyként és népművészeti termékként is meghatározható balkánival, amely ilyenként nem csupán egy bizonyos „folklór-állapot” hordozója, hanem egyfajta „etnikai homogenitásé” vagy „totalitásé” is, amiből akár „totalitarizmus” is ki-sarjadhat. Ki is sarjad többnyire, éppen mert valamiképpen az ősközösségi társadalmakhoz is köze van, a „mindenki egyért, egy mindenkiért” elvéhez, amit azonban már csak azért sem szabad a modern liberális demokrácia, netán a szocialista-kommunista utópia előképével összekeverni, mivel az a különben is csak utólag összeálló formula voltaképpen mély öntudatlanságba süllyedten működik csak – annak felismerése nélkül, hogy minden fajta közösség létezésének végcélja tulajdonképpen az egyén lenne. Sőt ez a magasztos képlet menet közben mintha még valamiféle gellert is kapna. Mivel a szóban forgó közösségben kinek-kinek megvan a maga helye egy meghatározott rangsoron belül, patriarchális szellemiségét tehát akár „hierarchikus kollektívizmusként” is jellemezhetjük. Annál is inkább a totalitarizmus veszélyét magában rejtő totalitásként, mivel a benne kulcsszerepet játszó mindenható apa képe a csalhatatlan vezér ősképebe is kész bármikor átcsúszni, szükségképpen a bégető követők nyáját is létrehozva. Nem szólva arról, hogy a mindenki egyért, egy mindenkiért különben is némi ritmuszavarral működő elve jobbára egy-egy közös eredet tudatához kapcsolódó vérkörön belül jut csak érvényre. Amiért is az ilyen alapra rátelepedő politikai rendszert akkor is a nemzeti jelleg fenyegeti, ha az a legőszintébben óhajtana nemzetközivé lenni. Egyszerűen mert az „etnikai bázis” a leginternacionalistább ideológiát is képes önmagára átszabni.

Mintegy az elmaradottság őszerejénél fogva. Alkalmasint attól sem függetlenül egészen, hogy a szláv „narod” szó szociális és etnikai értelemben vett „nép”-et egyaránt jelent, sőt „nemzet”-et is. Óhatatlanul valami amorf érzelmi összeborulást is sugallón – azzal együtt is akár, hogy jaj azoknak, akik a valamiért az összeborulóknak ezen az istállómeleg körén kívül rekednek.

„Primitív emberek”, mondja apám e délebbiről, Boszniából, Hercegovinából, Likából, Horvát-Zágorjéből hozzánk telepítendőkről beszélve. Mindjárt az elején már, mikor még inkább csak hallani róluk. Emlékezetem szerint ekkor hallok először a szót, hogy azután a jelentésével fokozatosan, de magamtól jöjjenek tisztába. Nem kis idő elteltével valóságos súlyával is, azzal, ami sorsként is ránk nehezülhet. Annyira, hogy a civilizáltság egy bizonyos fokán túljutott ember imája akár így is hangozhat: „Ments meg, Uram, minket a primitívektől!”

Egyben pedig „önmagunktól” is. Mindattól, amit e primitívek közelsége kivált belőlünk. Legyen bár szó holmi bocskor tárgyú traktátusokról.

„Azért ismerd el, hogy ti gyűlöltétek ezeket az embereket”, leplezne le később, húszéves koromban már, a belgrádi Ortopéd Klinikán egy montenegrói gimnazista, mikor egyszer róluk esik szó, ezekről a telepesekről. Mire én erőt-

lenül védekezem csak, mondván, hogy a betelepítetteket szívesen fogadni az őslakosok ritkán szokták csak. Nem térve ki az ekkor már rég tudott lényegre: hogy ti. ez a betelepítés pont volt csak az „i”-n, természetes folytatása a fasisztává nyilvánított bácskai, bánáti és szerémségi németek irtásának, táborba hurcolásának, elűzésének, végső célja pedig a szláv többség biztosítása, mai nyelven szólva a terület „etnikai átrendezése”.

Ám ami a gyűlöletet illeti, nem tudom, mit is mondhatnék. Illetve ha egykori sors- és szobatársam kérdésére teljes őszinteséggel kívántam volna válaszolni, mit is mondhattam volna. Mert ha netán volt is bennünk ilyesmi, hát annak édeskevése köze volt ahhoz a mitikusan fehérizzású és lobogóan szent gyűlölethez, amit ők, a telepesként hozzánk küldöttek éreztek volna irántunk, ha otthon maradnak, és mi települünk oda hozzájuk. Ami persze már csak azért is merőben hipotetikus párhuzam, mivel telepíteni „passzív”-nak mondott hegyvidékekről szokás, termékeny síkságok Kánaánjára, oda, ahol a gyűlölet jobbra a lemondó belenyugvás helyettesíti. Illetve a lenézés, a megvetés, a felülről lefelé tartó érzéseknek az a fajtája, amit sokkal inkább a lebiggyesztett ajak fejez ki, semmint a fogcsikorgatás, mivel igazi gyűlöletet inkább csak alulról felfelé lehet érezni, nem utolsó sorban éppen a lefittyedők hatására. Erősebbek és hatalmasabbak, gazdagabbak és jobbak (vagy magukat annak vélők) iránt, legfőképpen pedig okosabbak iránt természetesen. Nem szólva arról, hogy ez a sokszor szakrális szintre emelt, s legfőképpen idegenekkel (akár távolról jöttekkel, akár tőzsomszédokkal) szembeni gyűlölet szintén inkább a hegylakókra jellemző. Mindenekelőtt éppen a Balkán bércei közt meghúzó-dókra, valamint a Kaukázus népeire, népecskéire és néptöredékeire, a magába zárkózás, a változatlan megmaradni akarás, az elmaradottsághoz ragaszkodás szikláiba kapaszkodókra, a gyűlölet segítségével fennmaradni akarókra, és itt persze haladhatnánk még kelet felé egészen Afganisztánig, sőt tovább is, ámde jobb tán Európában maradni. Úgy hivatkozni a hegyvidéki elzárkózásra szintén hajlamos Svájc példájára, amely a maga nemében sajnos utánozhatatlannak tetsző csodának számít. Azok önmegőrző gyűlöletének meghaladásában, akikkel ellentétben a síkságiak, ha nem távoznak el, jószerével vagy beolvastanak, vagy beolvadnak. Amellett, hogy lenéznek. Holmi őshonos látszatfölénnyel emlegetve a jövevényeket „aranykalászosok”-ként, „bocskorosok”-ként, illetve „*torbani*”-ként, „*opankaši*”-ként szerbül is az utóbbi kettőt, mivel az őslakos szerbség annak ellenére sem fogadta őket kitörő lelkesedéssel, hogy megjelenésük a nemzetiségi összetétel mérlegét az ő javára volt hivatva elbillenteni. Nyilvánvalóan több okból is készítette fenntartásokra. Hiszen az újdonsült telepes gazdák nem csupán az adófizetés terhe alól mentesültek évekre, hanem a kötelező terménybeszolgáltatás alól úgyszintén, amiért is a vidék őslakos őstermelői a legkíméletlenebb padlássöprések idején rendre a közelmúlt német falvait járták, hogy a rájuk rótt beszolgáltatási kötelezettséghez szükséges gabo-

nát azok új lakóitól drága pénzért megvásárolják. Azoktól, akiket alig tanítottak meg még csak a szántás-vetés alföldi változatának ábécéjére. Nem beszélve arról, hogy a hamarosan életre hívott termelőszövetkezetekbe is ők léptek be elsőnek, sőt működtek közre lelkesen a másokat is beterelő hadjáratokban. Na és a Tito melletti, illetve a formálisan még el nem törölt királyság ellen, felülről szervezett tüntetésekhez is rájuk volt szükség. Beállítottságukkal és érdemeikkel összhangban, hiszen mihozzánk ők mindenekelőtt harcosként, hősként jöttek, vitézségi érdemmel honoráltan érdemelve ki kevésbé eszmei értékű jutalmakat is, olyan súlyú haditettekért, amelyekkel a bánáti partizánok jobbára gabona- és tanyagújtogatásra szorító szórványos akciói semmiképp sem vetekedhettek. Amely tényező, mivel az újonnan jöttek érdemeik túlsúlyának megfelelően részesültek az ekkor kiépülőben lévő hatalmi struktúra pozícióiból is, aligha elhanyagolható körülmény – annyira nem, hogy ez az eltérő eredetű két alkotóelem közti feszültség a vidék „uralkodó elitjén” belül több évtizeden át is végigvonul még. Mármost az őshonos és a „honosított” szerbség közötti, mivel a harmadikat, a sok vizet zavarónak aligha mondható magyar kommunisták gyér vonulatát, nem tudom, érdemes-e külön is megemlíteni. Még ha nálunk Kikindán (és nyilván másutt is) egy-két markánsabb figura is akad közöttük. Mint amilyen a másutt már említett Balogh tanító, vagy még inkább az a Nagy Béla, aki tizenhét évben a Horthy ellentengernagy által levert cattarói tengerészlázadásnak is résztvevője volt, és aki egy közeli ismerősünknek egyszer állítólag azzal dicsekedett, hogy nem sokkal később Lenin-fiúként egy magyar gróftól személyesen lőtt a Dunába vagy a Tiszába, ámde negyvenégyben a városunkhoz közeli színmagyar Szaján faluban ő akadályozott volna meg egy tömegkivégzést. Hogy személy szerint ő hogyan viszonyult a betelepítéshez és a telepítettekhez, nem tudom, alapjában azonban elmondható, hogy fogadtatásuk „vegyes érzelmek” kíséretében történt ugyan, de a belenyugvás jegyében. Szerbek és magyarok között legfeljebb árnyalatnyi különbséggel csak. Mivel a bánáti magyarságnak már csak azért sem jutott eszébe a betelepítés aktusában fennmaradását fenyegető veszélyt látni, mert a török hódoltságot követően szórvány-, illetve szigetmagyarságnál sosem lehetett több ezen a tájon. Következésképpen a térség visszacsatolása az anyaországhoz valójában már negyvenégyben is az itteni magyar lakosság elégtelen számarányának okán ürügyén maradt el, részben vagy egészben az itt élő németek ellenkezésének következtében. Azok közbeszólása folytán tehát, akik akkori pökhendiségükkel többé-kevésbé a magyarokat is maguk ellen hangolták, rövidesen bekövetkező tragédiájukkal sem váltva ki így igazán azok együttérzését, akik a szláv-ságnál mentalitás dolgában mégis csak közelebb álltak hozzájuk. Közelebb, de nem azonnal ébredve rá arra a kulturális és morális veszteségre, ami eltűnésükkel az egész régiót érte, bizonyos idő után emlékezve csak elismeréssel azokra a sváb gazdákra, akik béreseiktől vagy napszámosaiktól kemény munkát köve-

teltek ugyan, de azt becsülettel meg is fizették... Nem mintha a helyükbe jöttek végletes elmaradottságára nem reagáltak volna (megfelelően biztonságos körülmények között) gyakran harsány, olykor szinte dühös derűvel, az érintettek felől nézve nyilván bántó fölénnel. Ennek megfelelően is sorakoznak körülöttem ez idő tájt a legkülönbébb történetek, egyebek mellett arról is, hogy a hátrahagyott házak új tulajdonosai a bennük talált főző- és fűtőalkalmatosságok, illetve kémények használatához mit sem értve, a plafonon és a háztetőn át nyitnak utat az újonnan felavatott háztűzhely lelkesen felfelé törő füstjének. Vagy hogy a másodállásban gazdag földbirtokosnak is számító Pentz rőfös- és rövidárú-kereskedő ezúttal ideiglenes szállás- és elosztóhelyül szolgáló egykori sarokházának erkélyéről tarka hegyi tehénke bámul le a fő utca kevésbé történelmi időkben a sűrű sorokban korzózóknak illatozó kettős hársfasorára. Apám különben meglehetősen gyászos jövőt jósol a most érkezőknek: szerinte, képtelenek elviselni a hírhedt bánati port, tömegesen válnak majd tüdőbeteggé – amennyiben Waksman fel nem találja a sztreptomcint, jóslata, alkalmasint be is igazolódik. Később mint munkaerővel kerül velük közelebbi kapcsolatba, tapasztalatai szerint a cigányok jobbak náluk – annál inkább elismeréssel emleget majd egy Kosovóból idekerült albán munkabrigádot, de ez már évtizedekkel később történik. Azt követően is talán, hogy Veljko Bulajić rendező nemzetközi elismerést kiváltó filmjét, a betelepítésről szóló Menetrend nélküli vonatot hajlandó a tévén megnézni. Én azonban ezidőtájt bontakozni kezdő íróságommal összhangban lévőnek vélt kötelezően humanista megértéssel igyekeztem tekinteni a filmvásznon, illetve a képernyőn lejátszódókra – attól tartok, akkori látószögemből nem eléggé érzékelve, hogy Bulajić voltaképpen divatos neorealista göncökbe bujtatott honfoglaló eposzt rendez. Miközben délies könnyedséggel kerüli meg a mindenképpen lényegest: hogy ti. a filmjében Ígéret földjévé megtett és azóta újabb invázióknak kitett, Drávaszögnek is nevezett Dél-Baranyában valakik az odatelepülők előtt is éltek vagy élnek. Ugyanolyan természetes ártatlansággal „énekelve meg” a győzelem gyümölcseinek azt a jogos birtokba vételét, aminek tudatával feltehetőleg a betelepülők is érkeztek.

Tiszta lelkiismerettel, hiszen ők a fasizmus ellen harcoltak. Nem csupán önmagukért, nem is csak a saját népükért, hanem másokért is, egy jobb világért. A „testvériség-egység” ügyéért, az egész emberiségért. Azoknak a „fasisztáknak” a házaikhoz és földjeihez jutva ekképpen, akik a maguk sorsát minden bizonnyal megérdemelték. Eltekintve attól, hogy közülük ők senkit nem is bántottak, senkit itt meg nem öltek, senkit el nem űztek, hiszen azt már megtették mások előttük. Feltéve, hogy a jogos megtorlástól tartó bűnösök idejében el nem szeleltek.

Ami viszont az itteni lakosság többi részét illeti, azzal ugyan mért lenne bajuk? Feltehetőleg annak se velük. Mért ne fogadná hát őket szívesen? Mért táplálna előítéletet irántuk?

Pedig abból, mi tagadás, bősséggel akadt. Alaptalanból éppúgy, mint olyanból, ami utólag sajnos igazolódik. Bennünk, gyerekekben is.

Annak ellenére, hogy a neveltetésünkről hivatalból gondoskodók idejében igyekeznek azokat ellensúlyozni. Leszerelni őket és a térségünkben új otthonra lelőkkel szemben kedvezőbb irányban befolyásolni minket. Későbbi népszerűségét ezidőtájt bontakoztatni kezdő pártköltőnk és humoristánk, Gál László, akinek általam elsőként megismert versében Tito partizánok élén vágat, habparipán, fénylő karddal, nyilván ilyen indítékból alkotja meg Telepesek c. költeményét, első olvasókönyveink egyikében próbálva meg az újonnan jötteket szívünkbe lopni – elképzelhetően őszinte meggyőződésből fakadóan, hogy ne mondjam, tiszta szándékból emlegetve azok „kicsinyke motyóját” is egyebek mellett. „Nézd, kisfiam is van, fogadd el barátul”, áll még a versben, amit akkor egyenesen sértő elvárásnak érezve, a legszívesebben kikértem volna magamnak. Ma viszont... nos, attól tartok, alighanem behatóbb tűnődést is igényelne, hogy Gál Laci bácsinak (egyik-másik gyermekversét így írta alá) avagy nekem volt-e igazam akkor, noha talán annyi is elég, hogy egyazon problémagubancnak, kellő belemélyedéssel széthajtogatva, különböző igazságsíkjai is lehetnek, amelyek nem is egykönnyen hozhatók közös nevezőre egymással. Éppen amiért a meg-megújuló hullámokban érkezők egészen más világot jelentettek, alapvetően eltérőt a miénktől. Már említett vékony síjakból összefűzött felsőrészű, de jobbára csak visszafogottan kunkorodó orrú bocskoraikkal, nyersgyapjú-harisnyáikkal, darócnadrágjaikkal, háziszőtt vászonzól varrt ingeikkel, tarka csíkos tarisznyáikkal, fehér kendős fiatalabb és fekete kendőt viselő idősebb, gyakran hegyoldalakhoz szokottan nagyokat lépő aszszonyaikkal, az egzotikumnak azt a fajtáját testesítve meg, amit a „fejlettebb életforma” képviselői akkor is csak nehezen képesek nem alsóbbrendűnek érezni, ha eltökélt szándékuk ennek ellenkezője; eltekintve attól, hogy az erre irányuló jószándék valójában a civilizáltaknak számító túlnyomó többségének sem sajátja éppen. Úgyhogy ha ehhez még a mind gyakrabban karnyújtásnyi közelségbe kerülők kigőzölgését is hozzá vesszük, azt az elegyet a fokhagyma-, verejték- és faggyúszagnak, amely a parkon néhány évvel korábban átvonuló kosovói albán katonákat juttatta az eszembe, továbbá a valószínűsíthető tetőveszélyt, úgy mintha már az idegen- és fajgyűlölet civilizációs változatának higiéniai gyökerű képlete is összeállna előttünk. Akkori bennem is sajnos... (Mert hogy én ezekkel, ezeknek a gyerekeivel? Mit képzelsz ez a Gál, mit várnál tőlem?...) Így azután váratlanul és alighanem megérdemelten kapom meg a magam pofonját. Mivel anyám egy napon arról ad hírt, hogy Tánczoséknak is rokonai vannak közöttük. Mert amint most kiderül, a Tánczos-fiúk egyik, ha jól tudom, anyai nagynénje, valamikor olyan tájra férjezett, ahonnan most családostul érkezik ide, hogy az egyik közeli, nemrég még németnek számító falu lakója legyen. Egyik fia Sanyival egyidős éppen. Azzal a Sanyival, akit

annyira a legjobb barátomnak tekintek, hogy sok mindent kész vagyok neki megbocsátani, azt is akár, hogy annak hallatán, miszerint mi, nem lévén katolikusok, az Úrnapját nem ünnepeljük, röpké megütőköző csend után kijelenti: „Akkor ti sárgaföldig le vagytok szarva!” Na nem, ez azért ennél sokkal súlyosabb, ezt azért mégsem lehet bőgés nélkül kibírni... Nem „boszánác”, magyarázza később erről a Mile nevű unokatestvéréről, vagyis hogy nem boszniai, hanem „licsány”, azaz líkai, mármint a Horvátország részét képező, Lika néven ismert karsztos vidék szülöttje. Mintha csak ez enyhítő körülmény lenne... „Vad arcok”, mondja Ómamánk emlékezetem szerint több alkalommal is, miközben ablakunk előtt marconán borotvátalan, gyakran hosszan lógó bajszú, vizslató szemefehérjéket villantó ábrázatok vonulnak be-betekintve, nemegyszer bizalmatlanságról, szorongásról is árulkodóan. Fejükön csak ritkán kalappal vagy micivel, olykor viszont kerek, lapos, piros sapkával, amelyet lecsüngő fekete bojt is kiegészít, legtöbbször azonban Tito-féle partizánsapkával, vagy éppen annak ősével, azzal a „sajkacsá” nevű szerb nemzeti fejedővel, amely voltaképpen katonasapkából lett népviseleti kellékké; eredetileg megrendelésre tervezték volna még a múlt században, állítólag egy bécsi divatszalonban.

És hát a felettünk lebegő Damoklész kardját valójában ők jelentenék. Tájunk huszadik századi honfoglalói. Nem rögtön, Steimetz-ház fémjelezte korszakunk kezdetétől fogva már, inkább egy év után csak, negyvenhat tavaszán, nagyobb számban ugyanis ekkor kezdenek jönni.

Lévén a ház eredetileg egy alig másfél éve elmenekült sváb családé, „fasiszta” tulajdon tehát, vagyis azon javak sorába tartozó, amelyek a betelepítendőkhöz számára vannak fenntartva. Ezért is, hogy szüleim mindössze a körülmények kényszerítő hatására, vonakodva és felemás közérzet mellett szánják rá magukat a beköltözésre. Időleges jelleggel is, számítva rá, hogy előbb-utóbb tovább kell menniük, illetve mennünk – bár mi, gyerekek annyira jól érezzük itt magunkat, hogy titokban még reméljük is itt-lakhatásunk véglegességét. Ám bár egy ideig, már a lakóhelyünkre igényt tartók felbukkanása után sem egészen világos még, hogy csakugyan el kell-e mennünk, mégpedig a házban lévő bőrfeldolgozó és bocskorosműhely miatt, amiért a ház, alkalmasint külön elbírálás alá esve, s nem is a telepéseknek szántak közé tartozva, valamiképpen kivételt képez. Legalábbis ezt szeretné az a kisipari szövetkezet, melynek emberei most benne dolgoznak, és akiktől mi nyugodtan maradhatnánk is, valamint (már amennyire a tízéves gyermekagyamban fennakadtak cserepeiből össze tudom rakni itt a dolgokat) az őket támogató lakáshivatal, amely az akkor népbizottság névre hallgató városi vezetés szerve. Szemben a telepéseknek házat-földet osztogató erre illetékes bizottságával, ahol – részben vagy egészen – a közvetlenül érdekelt képviselői ülnek. Kétféle szerv tehát, némileg átfedő hatáskörrel, kétféle érdek, kétféle presztízs is nyilván, alighanem emiatt is a huzamosabb kötélhúzás közöttük; minden bizonnyal részeként is egy nagyobb

szabású, az űs- és újhonosok közötti erőpróbanak. Ezért eshet meg, hogy amikor mi egyik-másik, címünkre küldött igénylővel szemben a lakáshivatalra hivatkozunk, az nemegyszer ellentmondást nem tűrő hangon jeleni ki, hogy őt semmiféle lakáshivatal nem érdekli, egyedül és csakis az ő bizottságuk. Amde ugyanezért kapunk egy alkalommal írásbeli felszólítást is a távozásra, még hozzá azon megjegyzés kíséretében, miszerint költözzünk a magunk házába, mármint ki a szőlőnkbe. Abba a városon kívüli, földes szobás, gerendás házba, amely eddig az éppen ügyeletes szőlőpásztor hajlékául szolgált, és amely a hozzá tartozó szőlőskerttel és gyümölcsőssel együtt, kataszterileg ugyan Zentán lakó nagynéném tulajdonát képezi, de a köztudatban makacsul a miénknek számít. Amiért is újra csak magyarázni és bizonyítani kell a tényállást, hogy a téves információon alapuló határozatot megsemmisítsék. (Csakhogy apámat a szőlőbe való kiköltözködés gondolata, ettől függetlenül és fenyegető komolysággal, huzamosabb időn át is foglalkoztatja. Attól tartok, valami „száműzöttségi komplexus” hatása alatt is, mindenesetre egy időben valami kölcsönt emleget, amit majd az elkövetkező húsz évben kellene visszafizetni. Ebből kellene a mind-össze szoba-konyhás épülethez még egy szobát hozzábiggyeszteni, emlékezetem szerint elképzeléséről kis rajtot is készít. Ámbár a villanyvilágítás hiánya őt sem lelkesítené, ellenben a rádióról könnyen le is mondana, „karattyolása” többnyire idegesíti; felmerül azonban, hogy telepes készüléket is beszerezhetnénk, sőt hogy szélkerék segítségével áramot is lehet termelni. Éppen csak öcsém ezen az őszön lenne első elemistává, igaz ugyan, hogy a Horváth gyerekek, vincellérünk kamaszfia, Lajos és a velem egyidős Bözsike is onnan jártak be, télben, fagyban, hóban is, több-kevesebb rendszerességgel. Ami viszont éppenséggel engem illet, hogy ez a lakhely az én helyhezkööttségemből fakadó elszigeteltségemet még csak tovább fokozta volna, abba talán jobb nem belegondolni... Mindenesetre mi, gyerekek mindig is szerettünk odakint lenni, ezért képzeljük, hogy jó volna, ha mindig ott lennénk. Vagyis ez a lehetőség semmiképp sem tölt el bennünket akkora rémülettel, mint anyánkat és Ómamát, akik ennek jegyében ellenkeznek ugyan, de kellő elszántság nélkül és le-le-torkoltan. Úgyhogy ha nem érkezik váratlanul külső segítség, nem tudom, mi is történik. Ez a fogadatlan prókátorként fellépő kívülálló különben azoknak a földeknek a gazdája, amelyeket apám bérel ezidőtájt a gazdálkodáshoz: szerbnek számít ugyan, ám mint a román főváros legenda szerinti alapítóját, Bukurnak hívják. Ő az tehát, aki, mikor egy alkalommal nálunk van, apám tervéről hallva, anyanyelvi szintű magyar ékesszólással igyekszik megértetni vele annak képtelenségét, főleg az iszonyatosan hosszú tél nehézségeit ecseteli elrettentő színekkel; emlékezetem szerint jogász, évekkel később öngyilkos lesz, egyes feltevések szerint homoszexuális hajlamaival összefüggésben, tehát „teljesen ép elmével” követi el, áll az állítólagos búcsúlevélben. Finom modorú úriember, mindig türelmesen várja ki, hogy tartozásunkat a bérbe vett földe-

kért kiegyenlítsük; annál nehezebben viselhető el a felesége, aki egy időben, mivel szülővel is törlesztünk, rendszeresen jelenik meg, s órákon át pizsmogó válogatásával halálra idegesíti anyámat. „Végre egy ember, aki azt mondja, amit én is gondolok”, jegyzi meg Ómamánk a férjéről, miután elment. Ám hogy elképzelését apánk végül is az ő meggyőző erejének hatására adja-e föl, valójában nem tudom, viszont a szülőbe való kiköltözés tervéről egy idő után nem hallunk többet.

Pedig a ház új tulajdonos-jelöltjei ezután kezdenek csak igazán hol erősdő, hol elcsituló hullámokban feltűnedezni. Úgy rémlik, mintha népes tábor lenne belőlük, személy vagy inkább figura szerint azonban csak kevesebbire emlékszem. Elsőnek megjelenőként egy özvegyasszonyra és népes családjára, nagylányra és három vagy négy fiúgyerekre. Először mintha másodmagával, elképzelhetően hivatalos személy kíséretében jelenne meg, „*Lepa kućica*”, mondja sugárzó arccal, boldogságában „szép házikó”-nak minősítve az otthonából elmenekült sváb cserzővarga egykori hajlékát, miután alaposan megtekintette; emlékezetem szerint délelőtt még, délután meg – anyámat ekkor már csókkal köszöntve – a többieket is magával hozza. Vagyis a veszély komolynak látszik. Mi lesz, ha holnap már a motyójával jelenik meg, teszi fel a kérdést riadtan anyám, (ugyanazt a kifejezést használva, mint Gál Laci bácsi a telepeshívogató versében,) mert ez még képes lesz nyomban beleköltözködni. Szerencsére az elhárító mechanizmus működik még, egyelőre a lakáshivatal és a mögötte állók tábora tűnik az erősebb félnek. De az anya, sötét szoknyában, de a fején fehér kendővel, egyszer még azt követően is megjelenik, hogy tudomásul kell vennie, nem ez a „házikó” lesz új otthonává, nem is igazán úgy jön, legalábbis látszólag nem, mint aki még mindig számít rá, inkább úgy, mint aki éppen erre járt, és látni támadt kedve bennünket; különben épp ebédnél ülünk, székelygulyás van vagy töltött káposzta (egyiket se szeretem akkor, a savanyú káposzta számomra elviselhetetlen találmány), helyesebben szárma, mifelénk ezt magyarul is inkább így mondják, vagyis mindenképpen illik meginvitálnunk. Jóval később viszont, amikor már szinte feledésbe merültek, váratlanul, szintén fehér kendősen, de világoskék szoknyában és fehér kötényben, a nagylány téved be hozzánk; csak hogy mi, korábbi megjelenésekor meg sem jegyezve magunknak igazán, rá sem ismerünk, neki kell emlékeztetnie bennünket, kicsoda is tulajdonképpen, megmondva a nevét is, ő a Nevenka, egy ideig ott réblából anyám körül az udvaron, aki, tekintettel tájidegen tájnyelvére, kevés szavát érti csak, követi az istállóba meg a csirkékhez, vizet húz a kútból, segít a tehén itatásában, azután távozik, nem látjuk többet. Általában van ezekben az emberekben valami sajátosan „elfogult közvetlenség”, ami olyan helyzetekben is fontosnak tartja a személyes jelleget, amelyekben mifelénk az már rég nem szokásos – éppen mert nem ismerik a „személytelen” fogalmát, ha pedig találkoznak vele, elutasító magatartásnak érzik. Ahogyan például valaki közülük ismeretlenként

jelenik meg, de kezét nyújt, majd megkérdezi, hogy vagyunk, mielőtt közölné, hogy „egy kiló bort” szeretne vagy a házunknál kapható dinnye érdekli. Mintha azt szeretnék, hogy szeressük őket, sőt talán még minket szeretni is készek lennének... Más alkalommal, kitörölhetetlenül fenyegető jelenséggént és szintén hivatalos papírral a kezében, óriási asszony érkezik, (elképzelhetően szintén özvegy, vagy ha mégsem az, hát a férjura annyira jelentéktelen, hogy mellette egyszerűen láthatatlanná válik; nem egyedül jön ő sem, de hogy ki van még vele, rég kihullott belőlem, vagy eleve nem is ragadt meg bennem;) megvan talán két méter is, és a lábán bocskor helyett ormótlan bakancsot visel. De valahogy tőle is sikerül megszabadulnunk.

Mielőtt a mögöttünk állók erőtartalékai végleg ki nem merülnek. Mert a sorsunk végül mégis beteljesedik. Óriási özvegyasszony helyett nyiszlett kis özvegyemberben öltve testet.

(„Olyan, mint egy döglött macska”, állapítja meg róla később valamelyik napszámosunk, feltehetőleg a Ferenc bácsik egyike, mivel talán ötöt is össze tudnék szedni belőlük. De lehet, hogy egy Bálint nevű mondja ezt, jól megtermett, robosztus ember. „Szép gyerek”, méri végig utóbb egy szintén öles rakodómunkás, egészen a végén már, miközben a bútoraink a társzekér platójára kerülnek.) Viszonylag későn, a nyár második felében jelenik meg, túl vagyunk már a cséplésen, azon a számunkra örömteli eseményen, amelyből viszont anyánk számára inkább csak az idegeskedés ünneprontóan lehervasztó hajtásai sarjadnak. Pontosabban az első cséplésen csupán, mivel a kevéske elkésve beérő zabunk miatt még egyszer esedékes lesz a masina, ennek asztagja mellé kerül most egy kisebb, késve behordott újabb búzaasztag is – azé az új tulajdonosé, aki aligha lévén több százötven centinél, jobbára szálfatermetű társai közt mondható akár rendhagyónak is, elhanyagoltságát tekintve viszont csak olyan-nak inkább, aki nem közelíti meg még az átlagot sem. De van benne valami gnómszerű is, nem csupán a figurájában, hanem az örökké borotvátlan, beesett arcában szintén, a pergamenszerű bőrében, a hiányos fekete-sárga fogzatában, a mindig véreres szemeiben, abban az összbenyomásban, ami miatt akár a „bányarém” kifejezés felé is tapogatózni kezdenék, ha igazán ijesztő is lenne egyúttal. De inkább csak szánalmasan taszító, alkalmasint ő a vakarcs, kaparéka egy emberszállítmánynak, olyan, aki mindenben a sor végére szorult, elképzelhető, hogy a „fasiszta javakért” folyó marakodásban mindegyre félrelökték, ezért jut végül is ehhez a házhoz, annak ellenére, hogy már-már úgy tetszik, ez talán mégis kimarad az osztozkodásból. Mivel a meg-megújuló ostromhullám immár véglegesnek tűnő megszűnése után jelentkezik csak, ostromlóként viszont mintha kitartóbb lenne. „Ez a ház az enyém”, mondja az újra-induló huzakodás véget érte előtt több ízben is már, mielőtt még kijelentése megfellebbezhetetlenül is elhangozhatna. De hát elférünk majd, nyugtat meg aztán, ő és a kislánya még, ketten vannak csak. Vagyis az árnyát korábban ránk-

vető első számú özvegyasszonyra és nagyszámú házanépére gondolok, nyilván még jól is jártunk. Arra a rövid időre is akár, amíg tovább nem megyünk. Lévé, hogy sok jó ember kis helyen elfér, éppen csak mi nem vagyunk jók, legalábbis e szempontból nem... úgyhogy itt most akár egy röpke aproximativai elmefuttatás is következhetné a különböző kultúrák és társadalmi rétegek eltérő térigényéről, de talán apámat idézem inkább. Későbbi keletű észrevételét, miszerint: egyetlen más emberfajtából sem férnek el annyian egy traktor pótkocsiján, mint éppen belőlük, ezekből a boszniai telepesekből.

Ám azért így mi is elférünk. Az üvegezett folyosó fordulójához válaszfalként egyik szekrényünk kerül, a másik meg ugyanilyen minőségben a két szoba közötti ajtó elé, azok közül a bútorok közül, amelyek kikerülnek a nekik átadandó szobából. Azzal, hogy a főbejárat az övék lesz, mi meg a konyhán át közlekedünk, ahogy ezt többnyire eddig is tettük. Új házigazdánk neve Nikola, vezetékneve Bajić vagy Bojić, talán az előbbi inkább. A kislányt Milkának hívják.

Milka azonban végleges beköltözésükkor érkezik meg csak. Vagyis a motyóval együtt.

Kérdésünkre nyolcévesnek mondja magát, nem is igen látszik többnek. Később az apjától viszont mintha azt hallanánk, hogy tizenegy éves, felőlünk annyi is lehet. Ám ha valóban így van, úgy, termetre legalábbis, nyilván lemaradt néhány ütemmel. Vagy inkább az apja nagyságkeretét örökölte csak, nem az anyját; minden irányban nyitott és kommunikatív Ómamánk ugyanis fogytékos passzív és már akkor is gyötrelmesnek érzett aktív nyelv(nem)tudása segítségével Nikolától annyit azért megtud, hogy felesége hórihorgas, nagydarab asszony volt, aki őt, ha éppen jókedve kerekedett, olykor még ölbe is kapta...

„Mintha Isten tudja, honnan jött volna, mintha valami kis indián vagy mi lenne”, mondja róla anyám mindjárt az érkezését követően már, egyebek mellett nyilván egy távoli világot idéző külsejére, öltözetére is gondolva. Igaz, én szabályszerűen balkáni kis bocskorára emlékszem csak, meg hogy a ruhája sokkal hosszabb a mi hozzá hasonló korú kislányaink által viselnél, nyilván a hagyományokkal is összhangban, noha elképzelhető, hogy eredetileg nem is rá szabták. Ámbár kemény vonású, széles arcsontú és kicsit öregesnek tetsző arcában (ezért lehet talán csakugyan tizenegy éves) miért ne lehetne akár valami indiános is? Akárcsak a merev szálú, homlokán és hátul egyaránt egyenesre nyesett sötét hajában, melynek számos szálára sűrű sorokban számtalan serke tapad, ekkor ismerem meg a szót is, meg hogy mit jelent, törvényszerűen az ebből eredő iszonyodást és rettegést is, amit Milka szinte rögtön észrevesz, de nem igazán veszi sértésnek: „*Vaške, vaške!*”^{*} ugrál mellettem lelkesen, tenyerét egymás után többször saját fejére és az enyémre téve. Anyám hamarosan meg-

* „Tetvek, tetvek!”

mossa a fejét, nem emlékszem, egyszer-e csupán, vagy több ízben is, mindenestre a serkék egy idő után eltűnnek, hogy maguk a tetvek szintén és végérvényesen-e, nem tudom, de nekünk szerencsére nem jut belőlük – elképzelhetően azért is, mert mi öcsémmel, kedvelői lévén a kopaszságnak, már a nyár elején nullásgéppel nyírattuk le a hajunkat. De Milkát hamarosan egy környékbeli szerb család is pártfogásába veszi, kék ruhát és fehér kötényt kap tőlük, meg egy vállpántos rövid nadrágot, úgynevezett „spílhóznit”, ezt azonban inkább bugyi helyett használja; nem tudom, hogy azért-e, mert észreveszi, észrevesszük, ha ilyet nem visel. Ezidőtájt újságolja örömmel, hogy új pártfogói hamarosan a templomba is elviszik, ebből azonban tudomásom szerint semmi sem lesz, elképzelhető, hogy apjának a templom nem tetszik; a telepes-településekké átvedlett sváb falvak katolikus és protestáns templomainak anyaga rövidesen nyersanyaggá lesz, a belőle is épülő szocializmus analfabétákból nevel magának hithű ateistákat. Ám ez az átmeneti törődés mintha egészében is hamar abbamaradna: Milka többnyire körülöttünk lebzsel, be-bejön a konyhánkba, gyakran kölcsönkérni valamit, gyakran azonban különösebb ok nélkül, vagy amiért unatkozik, vagy amiért kíváncsi, vagy amiért egyszerűen gyerek csak. Vagy hogy valamilyen, bármiféle számára szokatlan dolgon, komikusan bohóckodó csodálkozással vessen keresztet. Átmeneti együttélésünk meg-megismétlődő interferenciáinak is mintegy részét képezve, annak, ami különböző áthallásokból sem mentes éppen. Nem utolsó sorban a gyenge hangszigetelőnek bizonyuló szekrényektől fel nem tartóztatott olyanféle intim hangoknak is utat engedve egy-egy csendes éjszakán, mint amilyen Milka csörömpölő és véget nem érő pisilése feltehetőleg a lavórba, nem beszélve alkalmasint egyetlen porceláncsészéjük tragikus eltöréséről a folyosó kövén, olymértékben neki-vadult apai verést zúdítva ezzel magára, hogy Ómamánk, nem bírva a kétségbeesett jajveszékelést tovább hallgatni, közbelépőn kiált át a szekrény túloldalára. Bár az effélék viszonylag ritkák, sőt talán nem is mondható róluk, hogy egészében túl hangosan élnének; talán mert ketten vannak csak. Időnként azonban vendégek is érkeznek. Leggyakrabban Milka nagynénje egy környékbeli faluból, apja testvére vagy sógornője, tekintetének különösen is intenzív, ősi és vad bambaságával. Nem feltétlenül barátságталанnal is, alkalmasint abból a most utólag felismerni vélt tényből adódóan csak, hogy asszonyaik-lányaik „európai” értelemben mosolyogni akkoriban mintha nem igazán tudtak volna; talán mert a női mosoly eredeti rendeltetése szerint intim és személyre szóló, gyakran erotikus üzenet hordozója is, nem helyes, sőt nem is megengedett bárkire rápazarolni. Mindenesetre vele, ezzel a nagynénivel kerül sor egyszer egy aprócska incidensre is, amikor a konyhaasztalunkon meglátja a vizeskancsónkat. „Ez itt a víz?”, kérdezi, de máris emeli a szájához, apám megjegyzésére viszont, miszerint adott volna poharat, értetlenül bámul csak. „Šta će mi čaša?”* motyogja,

* „Minek nekem pohár?”

mint aki elsősorban azt nem érti, mi ok itt a megütközésre. Anyám viszont, szokása szerint, utólag önmagára haragszik – amiért azon melegében, közvetlenül a konyhából kilépő háta mögött lódítja ki a kertbe a kancsó tartalmát. Adódik azonban népesebb és mulatósabb vendéglátás is, mindenekelőtt Nikola házi szentjének ünnepén, ami, minden feltételezett ateizmusa ellenére, az ő szemeiben is szentnek számít, sőt Milka egyszer még a miénk időpontja iránt is érdeklődik, s nem igazán érti meg, hogy efféle nálunk nincsen szokásban. Erre a szerbeknél kiemelt jelentőségű ünnepre egyébként szüleinknek is illik ott lenni, kis ideig még mi, gyerekek is bent vagyunk náluk; többféle sütemény is van, de itálnak csak pálinka, később meg éneklés is, alig néhány rendkívül kezdetleges dallamot énekelnek csak, amelyeknek mintha alig lenne közülük a rádióban hallható szerb népdalokhoz. Ezek sűrű ismétlődését szakítják félbe időnként Nikola sztereotip káromkodásokkal nyomatékosított monológjai: arról, hogy ő mennyire szereti a pálinkát. Látjuk többször italosnak máskor is, de azért túlzás lenne azt állítani, hogy rendszeresen leissza magát. Egy alkalommal, vagy egy héten át, Belgrádban élő bátyja is itt vendégeskedik a feleségével, de ő már micisapkás, valamilyen lakatos vagy szerelő, számunkra is szokványosnak mondható munkásemlernek látszik. Egészen normálisnak, akiről „az ember nem is gondolná”...

Milka azonban többnyire egyedül van, legfőképpen pedig gyerekek nélkül. Akár amiért a környéket inkább magyarok lakják, ámde a helybeli szerbek sem túlzottan hajlamosak a jövevényekkel való közösködéssel, hozzájuk hasonló telepescsaládról meg nem is igen tudok a közvetlen szomszédságunkban. Hozzánk viszont főleg fiúk járnak, s persze magyarok, szerbül egyelőre még inkább rosszul beszélők, semmint jól, kedvéért nyelvváltásra semmiképp sem hajlandók, olyanok, akiktől az ő anyanyelvén kirekesztő gorombaságokra telik csak inkább. Mégis rendszeresen a közelünkben ólálkodik, valahányszor az udvarban játszunk, nemegyszer a csúfolódás eszközével igyekezve áthatolni azon a vasfüggönyön, ami elválaszt minket tőle, borzas kis koboldként ugrál körül bennünket. Egy időben minden új gyerektől a nevét kérdezi, hogy ezután mindjárt rákezdhesen fura mondókájára: valamiféle hajlítgató variálására a gyerek nevének, aminek ugyan semmi értelme, ámde mindig azonos módon megy végbe, úgyhogy bármi legyen is a szóban forgó név, hamarosan már mi is előre ki tudjuk számítani, hogy ez a kiforgatási kísérlet hogyan végződik – szerencsés-szerencsétlen esetben kétértelmű vagy éppen trágár csattanóban kicsúcsosodva. Úgy, mint a „Pista” esetében is, amikor mindannyiunk közös születési helye épül bele a suta kis rigmus végződésébe. Ez az ismétlődő produkció azonban nem is izgat különösebben minket, átmenetileg pedig mintha még mulatságosnak is találtuk volna ezt a játékot, nem is mindig a jelenlévő fiú nevét vagy éppen kitalált nevet kínálva prédának Milka számára, főleg ha számunkra érdekes csattanót ígért. Ámde ma ugyanez a névcsőfolás szerepéről gondolkodtat el, arról, hogy a névnek ez a nyelvet öltő kiforgatása bizonyos

korú gyerekeknél törvénytörően vált ki sértettségéből fakadó agressziót, s kedvező erőviszonyok esetén illő megtorlást – akkor is, ha az nem „Misi-pisi” vagy „Jóska-poloska”, hanem „Géza-péza”, „Zoli-poli”, túl a sértő szándék érzékelésén, elképzelhetően atavisztikusabb okok miatt is: lévén ősi kultúrákban a név szent, védelmező és védett (mint ma az árucikkek védjegye), varázserővel bíró, amiért is önkényes kiforgatása, eltorzítása rontó bűbáj, ellenvarázslat. Úgyhogy ami a Milka inkább bohóckodó, mint ellenséges ráolvasásait illeti, kellene a magunk módján és szintén játékosan, olykor még védekezünk is: egyik-másik, nagyobb becsben tartott vendégünk valódi nevét titokban tartjuk. Gita nevét például. Anyám bensőséges barátnőjének lányát, aki két évvel idősebb nálam, öcsémnél néggyel, és akiért mind a ketten rajongunk; annyira, hogy egyszer miatta még a különben szintén magasra értékelt, de rosszkor betoppánó Tánczos-fiúkat is lerázzuk, akik így egy időre el is maradnak; tőle hallok először menstruációról és szűzhártyáról – néhány évvel előbb még, semhogy nekiiramodó nagylánysága is fájni kezdene, fokról fokra partvonalon kívülségem egészére is rájőzanítva... De ezek már későbbi dolgok. Mert egyelőre ott tartunk még csak, hogy ha Gita miatt még a két Tánczost is dobni voltunk képesek, úgy véelve, hogy hármunk meghitt és képzeletgazdag játékaiban képtelenek lennének bekapcsolódni, mondhatni minimális figyelmességnek látszik, hogy nevét ne legyünk hajlandók Milkának kiszolgáltatni. Emiatt is konferálom be jó előre Milka fellépését Gitának, s állapotunk meg vele abban, hogy Lucának mutatkozik be, úgyhogy mindvégig az is marad Milka számára. Akinek különben más fajta csúfolódó versikéi is vannak, mondhatni, tele van népköltészettel; egyik ilyen ráolvasójában például, már amennyire szó szerinti fordításban visszaadható, a boszniaiakat felékesített lakodalmi vendégeknek nevezi, bennünket, bánátiakat viszont tarka ökröknek. Vagyis az általa megvont cezúra sokkal inkább boszniaiak és bánátiak közt húzódik, semmint szerbek és magyarok között, változó feszültségű konfrontációnk tehát inkább mondható regionálisnak, mint etnikai jellegűnek. Az, hogy mi, s körülötte sokan mások is, magyarok vagyunk, mintha nem igazán jutott volna el a tudatáig, bármenynyire is érzékelnie kellett, hogy egymás között mi egy korábban soha nem hallott és számára érthetetlen nyelven beszélünk. Vagy netán annyira idegen és elutasító lett volna vele szemben ez az új környezet, ahová belecseppent, hogy ezt a tényt már nem is érezte volna külön is érdemesnek a csodálkozásra?... Mindenesetre nem mint magyarokkal van baja velünk, hanem mint bánátiakkal. Mi, elzárkózó és szőrös szívű bánátiak üznénk el magunk mellől, ha tudnánk, de hiába, közelebb vagy távolabb, egyre csak ott van mellettünk, ismétlődő gorombaságainkat fel sem veszi, minden leperreg róla. Egyetlen eset kivételével. Amikor egy udvarunkban vendégeskedő fiú – ugyanaz a Fodor Karcsi, aki a cserbenhagyóját megvakító szerencsétlen Barna Mucáról szólva egyszer majd ellést emleget – mond valamit neki, amit nem értek. Milka azonban igen, mivel hirtelen sarkonfordulva könnyek közt fut be apjához. Aki nyomban ki

is jön, s fenyegető szavakkal támadva rá Karcsira, egyebek mellett harcos mivoltára is hivatkozik, hozzátéve, hogy amennyiben Karcsi nem tudná még, milyen a szerb, könnyen megtanulhatja... Amivel összefüggésben nem érdektelen talán utalni rá, hogy ezek a többségükben boszniai telepesek valamennyien szerbek, véletlenül sem horvátok vagy mohamedán bosnyákok. Különben az itt említett incidens az egyedüli, ami ilyenformán nemzetiségi felhangot is kap, de ennek se közvetlenül mi, mármint öcsém és én, vagyunk a főszereplői. Hasonló súlyosságú azonban részünkről is előadódik. Ámde, hogy ezt valamiképpen el is mondhassam, nem lenne rossz felidézni itt Milka babáját. Nem mintha nem ugorna be máris egy baba, azaz egy kaucsukból való babafej csupán szárizik testtel, csak hát ez a szőlőbeli Horváth Bözsike babájának bizonyul, noha minden valószínűség szerint a Milkáé se igen lehetett több valami hozzá hasonló babaroncsnál, hiszen ha valamennyire is „használhatónak” látszik, kintfelejtetten rátalálva, pusztán tárgyként nyilván mégis inkább tiszteljük. Ámbár itt az is kérdés már, mit teszünk vele, pontosabban, mit is tett öcsém, személy szerint persze ő, de azért az én helyeslésem mellett is, legalábbis tiltakozásom nélkül... vagyis ha fikciós próza írásáról lenne szó itt most, kézenfekvő megoldásként kínálkozna, hogy a gondatlanul sorsára hagyott baba végül is a cserzőkádba kerüljön. Lehetséges különben, hogy tényleg ez is történik. Csakhogy én a Milka szigorúan számonkérő arcát látom csupán most a néhai Steimetz-ház kapuja előtt, ahogy, miután öcsémmel valahonnan hazaérkezünk, elállja az utunkat. Megkérdezve, mit tettünk a babájával és hogy miért tettük. Mert hát valóban: miért is tettük?... No meg még az apját is kilépni a kapun, öcsémre fenyegetően kezét emelve. Anélkül, hogy megütné és anélkül, hogy apámnál bepanaszolná – pedig abból komoly verés lehetne.

Vagyis ha a hármunk gyermekvilágát tágabb összefüggéseiből kiragadva, hogy ne mondjam, történelmi háttéréből kiszakítva, szemléljük, attól tartok, mégis inkább mi vagyunk a rosszabbak. Annál is inkább, mivel hozzám talán még tapintatos is, legalábbis arra, hogy tolószékbeni életformámon szembe-tűnően csodálkozna, vagy éppen az okai felől faggatna, semmiképp sem emlékszem. Sőt mintha még valami fura-suta gyengédséggel is tekintene rám: egy reggel például a konyhában, mikor épp az orromat fújom, mond valamit anyámnak, amit én ugyan részben értek csak, de amit anyám nevetve máris tolmácsol: hogy ti. a zsebkendőmet elővéve és abba beletrombitálva, olyan aranyos vagyok – alkalmasint azért is, mert a zsebkendőnek ez a rendeltetés-szerű használata új a számára. Máskor viszont, főleg ha egyedül vagyok az udvaron, hozzám jön, és mindenfélét mond, mesél, attól sem különösebben zavartatva magát, hogy szavának felét sem értem. Vagy a kezemet fogva meg, sőt külön kérve is, hogy ne húzzam el, lábával helyben kólót járva kezd énekelni. Dalbeli önmagáról, aki: a felkelés első napjától kezdve fiatal partizán lányka.

Természetes folyományaként annak, hogy lényének egész mitológiáját és metafizikáját az a népfelzabadítóként történelemmé szublimálódott véres par-

tizánháború határozta meg, amire tudata feltehetőleg eleve rányílt. Ennek jegyében is fut „*Živio Tito!*” kiáltással, azaz Titót éltetve, az istálló felé, mikor apja hírrül adja neki a kisborjú megszületését.

Mert Nikolának hamarosan fejőstehene is lesz, normális kinézetű, piros-tarka állat, nem abból a kis növésű, hegyi fajtából való, amilyennel a társai közül sokan érkeztek. Kerül azonban melléje ló is, igaz, hogy kicsi és sovány, bízvást nevezhető gebének, na meg rozoga szekér is hozzá; ezzel hordja be a már említett, ki tudja, ki vetette, acattal teli kévékbe kötött búzáját. Asztagra-káshoz, tanítómesterül és segítségül, aprócska, rostatag öreg német embert talál magának, már-már púposságig görnyedtet; nem tudni, honnan, elképzelhetően valamelyik internálótáborból. Mivel a szocializmus korszakának eme ígéretes hajnalán a rabszolga-kereskedelem egy fajtája is létezik nálunk: meghatározott bérleti díj ellenében a táborparancsnokság munkára adja ki a táborlakókat, akik ezáltal, mivel élelmezésükről így dolgoztatójuk gondoskodik, gyakran még jól is járnak. Mégsem bizonyos, hogy az öregember is ezek közé tartozik, mivel, amint hamarosan láthatjuk, kevéske holmija is van, ócska ágy és szekrény, rozoga asztal székekkel, meg egy apró vaskályha; egy idő után ugyanis Nikola beköltözteti a házba, pontosabban egy, a szomszéd vasutas kerítése melletti, a többi fő- és melléképülettől elkülönülten álló viskószerű kis épületbe, amely eredetileg valamiféle kamra vagy raktár lehetett – ámbár kéménye is van, lehetővé téve a kis vaskályha üzemelését. Eme nyomorúságos odú ellenében jut Nikola voltaképpen ingyen munkaerőhöz; ebédet az öregember egy idő után tőlünk kap, annak fejében, hogy a mi istállórészünket is kitakarítja. Adagját anyám lábasban viszi ki neki, ő azonban, amint anyám említi, úgy a levest, mint a főételt, annak rendje és módja szerint, tányérből fogyasztja el, mért ne mondhatnánk, hogy emberhez méltón. „Köszönöm az ebédét” teszi le később konyhánkban a kimosott edényt, mindig ugyanolyan módon cserélve föl az „ebéd” szó két magánhangzóját. Szakadozott nadrágban, rongyos ingben, ócska szvetterben tesz-vesz az istállóban és az udvaron, van azonban kifogástalannak tetsző ünneplője is, vasárnap délutánonként ebben megy el valahová, és csak este jön vissza. Vezetékneve Hiljer vagy Hilger, de mi csak Miklós bácsinak hívjuk. Nem sokáig marad a háznál, tél elején megbetegszik, Nikola meg siet elintézni, hogy a szegényházba kerüljön – elképzelhetően annak érdekében is, hogy a motyóját (na lám, már megint ez a szó!), ágyastul, szekrényestül, kályhástul, örökölhessen. Annál is inkább, mivel annak egyik-másik darabja jobb az övéénél.

Úgyhogy láthatólag már csak emiatt sem hiszi könnyen el, hogy a Steimetz-család után az maradt csak a házban, ami valóban maradt. Illetve, hogy amit negyvenhat legvégén távozva közvetlenül karácsony előtt, végül is a házból elviszünk, valóban a miénk is, beköltözködéskor úgy hoztuk ide magunkkal. Nem mintha ezt szóvá is tenné, ámde nyilvánvalóan ilyen célzattal szögezi

be annak a kamrának az ajtaját is, amely különböző háztartási kellékek, mosóteknő, vasalódeszka, dézsák, vödörök és vándlingok tárolására szolgál, sőt itt a helye a karosszékszerűen kialakított szánkónknak is, melynek segítségével, megfelelő hótakaró esetén olykor még engem is megszánkázhatnak. Ám amikor apám, szó nélkül kihuzigálván a szögeket a kamraajtóból, mégis kihordja a holminkat, ő is szó nélkül veszi tudomásul a dolgok alakulását. Feltehetőleg azt értve meg belőle, hogy apánk a harapófogóhoz folyamodni bizonyára mégsem merne, ha nem a magát kívánná kivinni a kamrából. Távozásunkkor egyébként könnyes szemmel búcsúzik tőlünk. Ómamánk szerint képmutató, álszent könnyekről van szó, én azonban nem vagyok ebben biztos egészen. Mert szerintem inkább úgy tartja: ilyenkor könnyezni illik – annyira, hogy vegetatív reflexei alkalmasint ennek jegyében is működnek. Új otthonunkban Milkával egyszer-kétszer még fel is keresnek, aztán leválnak rólunk.

Milkát azonban, azt követően már, hogy a „harmadik ház” közjátéka után, újra a szülőházamnak is mondható kertészlakásba kerülünk vissza, látom a parkban néhányszor: alacsony, tömzsi lány lett belőle, zsákszerűen formátlan törzzsel, idő előtt túlsúlyossá érett mellekkel. Anyám meg egyszer a piacról megtérve mondja el, hogy Milka üdvözl, útban hazafelé ugyanis egy darabon hozzá csatlakozott, s mindenféléről mesélt. Egyebek mellett arról is, hogy az a fiú, akinek a balesetéről nemrég mi is hallottunk, és akit a fő utcán állítólag tökrészen gázolt halálra egy teherautó, az ő fiúja volt. Apjáról annyit mond csak, hogy újabban nagyon iszik.

Egyszer még, ennél is később, öcsém is hírt ad felőle. Valamiért a kaszárnya körül járva, több erősen kifestett lányt látott arra felé sétálni, köztük Milkát is.

„... önmagunk ismerete híján képzeletünk ellenünk fordulhat”

BESZÉLGETÉS KARÁTSON ENDRÉVEL SZÉKELY BOLDIZSÁRRÓL

„Kezdetben voltam én, aztán elképzeltem Székely Boldizsárt, aki úgy hitte, hogy él.” – írja Székely Boldizsár halála c. novellájában. Milyen külső és belső körülmények indították erre az alakteremtésre?

Három évtized múlt el e novella születése óta. Régészeti vállalkozásra bízta a kérdés. Megtalálni valamit, ami ma már számomra nem időszerű, de ami nélkül nem írnék úgy, ahogyan ma írok.

1966 augusztusában a bécsi Nationalbibliothekban kutattam. Tízéves párizsi honosodásom után a hajdani császárváros monarchikus otthonossága ellenérzést váltott ki belőlem. Minden száműzött, menekült vagy emigráns szembesül ezzel az élménnyel. Engem történetesen a Kék-Duna partján fogott el az otthon idegenségének érzése. Ez az áldatlan, skizofrén állapot, melyet Freud az *unheimlich* szóval jellemzett, lehet egy író számára áldott állapot. Nekem ehhez ürügyül szolgált egy irgalmatlan, éjszakai zivatar, mely éppen akkor tört ki, amikor a legfelső emeleti szállodaszobámban aludni szerettem volna. Hiába próbáltam viaszdugóval betömni fületem, fejemet nagypárna alá gyűrní. Szemhéjamon belül is vakítottak a villámok, velőmet rázta a mennydörgés. Éktelenül felháborodtam helyzetemen, a kiszolgáltatottságon, az elidegenedettségen, végső soron az igazságtalanságon. Agresszivitásom ellentámadásra lévén programozva, be akartam rettenetesen húzni a rámtámadó erőnek. Fizikailag és metafizikailag. Írás tudja a kettőt közös nevezőre hozni.

Székely Boldizsár az emberi lét által bennem kiváltott méltatlankodás szülte. Évek óta akkor Székely Boldizsár álnéven írtam az emigrációban. De a névből novellafigura akkor lett, amikor botrányhősre lett szükségem. Lázadtam a teremtés, lázadtam a Teremtő ellen. Vallásos tapasztalatom Luciferén kívül nem volt. Nem mintha nem tudtam volna élvezni az életet a maga változatos gyümölcseivel, de gondolatilag elfogadhatatlannak tartottam. Tökéletlenségén túl zavart az is, hogy a tökéletlenség hallgatólagosan mindig szembeállítódik valami eszményi helyzettel, aranykorral, félnótás teleológiával, amelyről azt kell feltételezni, hogy nem tökéletlen. Az élet idétlen hiányai körül zajló rongyrazás, önbecsapó szemfényvesztés a képtelenség magaskolájának rémlett. Rá akartam húzni a vizes lepedőt, pofájába kiáltani a nagy ünnepeltnek hiányérzeteimet. Nem kívántam magamat sem kivonni az általános leértékelésből. Sőt gyanítottam, hogy kifogásaim meggyőzőbben hangzanak el, ha személyem köré csoportosítom a védeljárát.

Kapóra jött az a romantikus tétel, hogy az író és alkotása voltaképpen metaforája a Teremtőnek és a teremtésnek. Székely Boldizsár megtestesítette mindkettőt, úgy is mint az én teremtményem, úgy is mint az általa jegyzett novellák Teremtője. Így aztán minden vádja, melyet ellenem, Karátson Endre ellen emelt, visszahullt az ő fejére.

Milyennek képzelte el Székely Boldizsárt? Mennyit vett át saját magából, és mennyit kapott idegen modellektől?

Ártatlan bűnösnek groteszk tükörijátékban elbeszélve. Ő volt az én visszfényem zsugorító torzításban. Egyéb személyleírást bajosan adhatnék róla. Székely Boldizsár egy tevékenyen szenvedő léthelyzetet képviselt, belvilága pedig egybeesett teremtményeinek, a novellafiguráknak összességével. Székely Boldizsár a teremtés problémájaként jött világra, és azért hunyt el, mert ez a probléma, legalább is monoteisztikus távlatban megoldhatatlannak bizonyult. Hadd emlékeztessenek arra, hogy létrehozásához anya segítségét nem vettem igénybe, aminthogy ő sem használta fel alakjainak világra jöveteléhez a női biológia szelíden viharos csínjait-bínjait. Ebből a szempontból a novella minden szereplője gondolati rémtörténetben mozog.

Köztudomású ma már Magyarországon is, hogy az intellektuális teratológia kedvelt motívuma a borgeses fantasztikumnak. Én francia fordításban fedeztem fel magamnak a virtualitások argentin mesterét, Schopenhauer egyik legeredetibb irodalmi helytartóját, aki a *principium individuationis* egyidejű állítására és tagadására alapozta elbeszéléseiben a látszatvilágok szédületét. Mikor 1958-ban egy évfolyamtársamtól kölcsön kaptam a *Ficcione*-st, egy csapásra megvilágosodott bennem, hogy miért viszolygok régóta az ún. ábrázolásra buzdító esztétikától, miért émelygek a realizmus kritikátlan istenítésétől, elméleti megerősítést hozott ez az olvasmányélmény és tetőzte ezt azzal az élvezettel, hogy megnyitotta a látszattal való játékhoz vezető utat. Azt is mondhatnám, hogy a visszavezető utat, hiszen a látszattal való játék a gyerekkor egyik legtermékenyebb művészi megnyilatkozása. Mikor ilyen vagy olyan ideológia kisajátítja az irodalmat és haszonelvűen a saját szolgálatába akarja állítani, ebben a hatalmi visszaélésben a legálnokabb az, hogy a játék géniuszát többnyire száműzi az alkotásból, illetve, hogy ráerőszakolja a komolyságot olyasmire, ami játékos még akkor is, ha tragikus. Borges fegyverezte fel tudatomat ahhoz az esztétikai választáshoz, amelyhez Magyarországon még Kosztolányi adott tervet. Tükörijáték, labirintus, álom az álomban, mértani ábrák és szerkezetek megfelelése, mindezek a gyanús bűvészkelekek nélkülözhetetleneknek bizonyultak, mihelyt a látható és a láthatatlan, a külső és a belső közti határ elmosódott. Mihelyt egy képzeleti esemény lepörgetéséhez a valóság ismertető jegyei kívánczoktak. Mihelyt egy metafizikai véleményt, mint pl. a teremtés kritikáját, lélektani eseményként akartam színre vinni.

Elég az hozzá, a Borgesszel való ismerkedés nagy eseményt jelentett az irodalommal való kapcsolatomban. Ennek emléket kívántam állítani a „Székely Boldizsár halála”-ban. Pusztító és önpusztító indulataimat úgy dramatizáltam itt, mintha Borgest idézném.

A Székely Boldizsár-novellákban valamiféle idegenségérzés fedezhető fel főmotívumként. Ez a szerző életéből következik?

A jelképet olyan nagyra faragtam, hogy csak a vak nem látja. Egyes szám első személyben Karátson Endre írója és elbeszélője Székely Boldizsár történetének, aki szintén író, és azt lobbantja alkotójának szemére, hogy őt megteremtette, de anyát nem teremtett neki. Kicsit melodramatikusan hangzik a vád: a legtöbb magyar író összeecsinalja magát, mihelyt úgy érzi, kihullott a nemzetközösség fészkeből. Velem is ez történt. Politikai emigrációban publikáltam első kötetemet, szövegeit a hazától távol hoztam létre. „Anyá” nélkül. Tudatomban ott terpeszkedett a rögeszme, hogy magyar író a honi magyarsághoz szól, hogy magyar író csak a honi magyarság képes érteni, értékelni. Nem tartoztam soha a honvágasok közé – gyakorlatban Magyarország szerintem jelen van mindenütt, ahol magyar nyelvi tudatban megtestesülhet –, de íróként nem eresztett a kisebbségi érzés, csikart az önsajnálát, hogy jaj, de keserű kenyér az osztályrészem. Így fedhette egymást az emigrációba szorult, álnévviselésre kényszerült magyar író és a nőtlen, szadista Teremtő kényének kiszolgáltatott emberi teremtmény képze. Így ebben a kötetzáró történetben metszhette egymást az új, idegen környezet tapasztalata és az egyetemesebb elidegenedése.

Mindez meglehetősen negatívan hangzik, de nyilván érdemes a negatívumban rejtőző pozitívumról is szót ejteni. Ez esetben is *nomen est omen*. Jellemző az álnév választása időben jóval azelőtt, hogy az álnévből novellahős lett. Székelyt családi származásom miatt szemeltem ki, Boldizsárt pedig, „aki szerezsenkirály”, azért, mert ő a tudat fennhatóságának alá nem vetett tartományok küldötte. Az igazi idegen, az árnyék, aki éjjel-nappal hűségesen velünk tart, a gondosan rejtegetett ismeretlen, aki lehetővé teszi, hogy teljesen soha ne legyünk kiismerhetők, egzotikus ószeresünk, lidérces órákban kormányosunk, felderítőnk egy más világon – a kifejezés mindkét értelmében. Boldizsár szívesen sompolygott át az ősvilági bozótosába, élvezte azt is, ha egy hétköznapi cselekvés látszatából kibonthatta annak archaikus mását, azt kedvelte, ha az olvasó elbizonytalanodik, ha lába alatt inog a talaj, és azon kapja magát, hogy nem ott van, ahol gondolja. Ez is okozza hát az idegenség-érzést, csak másfelől, másféle színezettel. Nem én voltam az első tollforgató, akit a földrajzi területenkívüliség elsegített az öntudatlan partjára – a mediterrán francia Camus például a barokk Prágában egy savanyú uborkába harapva döbbsent rá az „abszurd”-ra, – de az én esetemben is lejátszódott e jellegzetes folyamat, és szá-

momra annál izgalmasabban, mert egybeesett időben Freud és Jung műveinek olvasásával. Észrevétlenül eljutottam oda, hogy amit elbeszélék, az ugyanúgy idézi fel a tapasztalati valóságot, mint a kendőzött virtuálist, személyesen mitikus. És hogy mindkettőt ugyanazon a nyelven mondom, mondhatom el. Szemben és érzékenyebb olvasóiméban ez a kettőződés többletet hozott. Nem tudom, hogyan alakult volna írói szemléletem, ha Magyarországon rekedek. Annyi mindenesetre biztos, hogy az idegenbe szakadás árán a személyiség távlatait szabad játéktérként közelíthettem meg. Ebben a közelítésben Székely Boldizsár meghálálhatatlan közvetítő szerepet játszott. Drága íróársam. Örök világosság fényeskedjék neked.

Székely Boldizsár alakjának megteremtésével nem ért véget az alak-kettőztetés. Mi kényszerítette Székely Boldizsárt arra, hogy megteremtse Zaprilogovánt? Van-e határa az akkteremtésnek?

Azt hiszem, ezzel a kérdéssel az elbeszélő műfaj alkotás-lélektani rugójához érkezünk. Mikor Székely Boldizsár meghalt, a Karátson Endrének nevezhető narrátort egy belső hang így vallatja: „Mi szükséged van erre a nyomorultra?” Mivel a szöveget a teremtés, a Teremtő elleni felindulásomban írtam, a kérdést önmaga megduplázásával metafizikai irányba tereltem el. „Mi szükség van rám az én írómnak?” von vállat Karátson Endre, Székely Boldizsár Teremtője. Ez egyúttal a novella utolsó mondata. Feltételezem, hogy az olvasó, ha sikerült belelovalnom a helyzetbe, felfortyan Karátson Endre ellen, hogy milyen ocsmány bélféreg is ő, és ha megfordul fejében, hogy neki, mármint az olvasónak is van írója, akinek ő végső soron áldozata, akkor azon mérgeződik meg, hogy az a bélféreg vele is kibabrá. Netalán még kiabál is magában az olvasó, hogy abzug, le vele. A naivabb fajta olvasóról elképzelhető, hogy a metafizika tagadásában iparkodik lelki békéjét megtalálni. A gyanakvóbb fajtának viszont eszébe jut, hogy a szó szoros értelmében írói alkotásról van szó, és hogy a „mi szükséged volt rá?” kérdésre a kézenfekvő válasz narratológiai: Azért kellett ő, hogy a genezis zsákutcába vezető paradoxonáról elmondhassam ezt a történetet; azért volt rá szükségem, hogy kitapasztaljam, mi sorsra jut az a novelláíró, aki testőr nélkül, egyes szám első személyben bemerészkedik szereplőinek másvilágába.

Kafka egyik elbeszélés-töredékében, a *Lakodalmi készülődés falunban* felidézik egy „felöltözött test”-et, melynek szerepe az, hogy az író/a történet főszereplője helyett kitegye magát a veszélyes küldetésnek. Bajos ennél lényeglátóbban fogalmazni. Székely Boldizsárnak, aki az én álcám volt, szintén álcára támadt szüksége, mikor a lelkek egyesülésének, az *unio mysticának* próbálta szédületét és kudarcát történet segítségével átélni – evilágon és természetesen a mennyei Szenior kizárásával. Ennek az örületbe hergelődő álcának Zaprilogován lett a neve. Ahányszor egy író, aki a mazochizmusra görbén néz, meg-

oldatlan, feltérképezetlen helyzetet akar amennyire csak lehet ép bőrrel megtestesíteni, annyiszor nevet ad egy alakmásának mondván neki: no, dudás, menj te a pokolra. Amíg megoldatlan, feltérképezetlen helyzetekkel Dunát lehet rekeszteni, az alakmás teremtésnek sincs határa.

„Eltűnik a különbség élet és irodalom között.” – írja Székely Boldizsár novelláiról. Az író és hőse, valóság és fikció közötti különbségről van szó?

Első jelentésben és szövegkörnyezetében úgy olvasom a mondatot, hogy ha Székely Boldizsár terve sikerül, vagyis ha sikerül anyát teremtenie magának, akkor eltűnik a különbség élet és irodalom között. Az életben ugyanis mindenkinek van anyja élménye. Ha van ilyen Székely Boldizsárnak is, akkor többé nem különbözik mindenkitől. Többé nem lehet író sem, mert az író nem olyan, mint a többi ember. Nem arról van szó, hogy jobb vagy rosszabb, hanem arról, hogy különbözik. Különbözik a többi írótól is. Mivel én Párizsban lettem íróvá, a mondat a hatvanas években arra is célzott, hogy ha tudnék valamilyen formában hazát teremteni magamnak, nyilván abbahagynám az írást. Nem kellene írásban szüntelenül hazát teremteni magamnak.

Kezdő koromban elég sokat ógtam-mógtam az íróvá levésen. Nem tartottam magamtól értetődőnek. Annál inkább rákérdeztem, mert Franciaország, ahol éltem, élek, szívesen töpreng az irodalom ontológiáján. Egyúttal persze a többi emberhez való hasonulást sem tartottam magától értetődőnek. Ha alaposabban elolvasom a szöveget, felfigyelek arra, hogy Karátson Endre, az elbeszélő író nem állítja be tragikusnak Székely Boldizsár halálát. Ő nem toporzékol gyerekesen amiatt, hogy anyátlan árva. Ő inkább szükséges rossznak tartja a kínos halálesetet. Elképzelhető az is, hogy csupán az alkalomhoz illően vág zavart képet. Voltaképpen elégedett, sőt büszke. Elvégre nem volt semmi teljesen egyedül megteremteni az elhunytat, aki míg élt, minden nyűgösködése ellenére joggal hihette, hogy él. A párizsi Bibliothèque Nationale-ban hosszú évekig külön Székely Boldizsár katalóguscédula tanúskodott ennek az írónak létezéséről. Ez esetben hol volt a különbség valóság és fikció között? Tételezzünk fel egy olyan olvasót, aki a Bibliothèque Nationale-ban kutató munkáját azzal kezdi, hogy kikéri Székely Boldizsár művét. Mikor kiderül, hogy ez a szerző csupán fikció, fentemlített olvasó joggal következtethet arra, hogy a katalógusban szereplő sok százezer többi szerző is képzelt figura. Ha Önöket, eleven, valóságos embereket valaki merő agyrémnek fogja fel, ezen nyilván felháborodnak Önök. De gondoljanak csak bele, „a világ az én képzetem” szemlélet, a Platon- és Berkeley-féle idealizmus milyen formagazdagsággal ajándékozta meg a művészetet. Vagy vegyék példának az irodalom elnyűtt láthatárát. Azt az elvárást, hogy tegye az író valósággá a fikciót. Egy idő után a művészi valóság rögeszméje a könyökén jön ki. Bezzeg ha azt mondja, legyen az író jóvoltából a valóság olyan, mint a képzelet. Kérem, gondoljanak bele.

Karátson Endre és Székely Boldizsár nem ok nélkül dörzsölte egymás markát. A maguk szerény módján ők is hozzáadtak valamit ehhez a vigasztaló távlatához.

A novellákban olvasható élmények, érzések, kalandok alapján felmerülhet a kérdés: ismerhette Székely Boldizsár Esti Kornél történeteit?

Ismerte és szerette. De Esti Kornél nem volt kizárólagos olvasmánya. Teremtőjének hatása alatt sokat olvasott. Ismerte az Amphytrion motívumot és színpadi változatait, ismerte Plautus Menaechimjét, ismerte a Tévedések Vígjátékát, Guildenstern és Rosenkrantz felcserélhetőségét, a romantikus Doppelgängert, Jean-Paul Richterét, E. T. A. Hoffmannét, Kleistét, a Poe, Gogol, Dosztojevszkij, Stevenson, Wilde, Maupassant tollából született alakmásokat, Kafka duplumait, Babits szerény Gólyakalifáját. Nem volt persze ismeretlen előtte Goethe Prométeusza, a Gólem, Pygmalion vagy a Nácisz története, stb. Borges *El Hacedorja*. Miközben ugyanis Székely Boldizsár novelláit írta, Teremtője két doktori értekezésen dolgozott: a másodiknak, az ún. „kiegészítőnek” „Edgar Allan Poe és a Nyugat íróinak kapcsolatai” volt a témája. Ennek keretében olvasott a Teremtő angol és német nyelvű akadémikus dolgozatokat is a kérdésről; a francia egyetem csak 1968 után kezdett el érdeklődni az altergő iránt mozgósítva antropológiát, pszichoanalízist, mítoszkritikát. Akkorra viszont Székely Boldizsár már meg is halt. Amikor született, a hatvanas évek elején, leglényegesebb tudomása az alakmásról végeredményben az volt, hogy ez a megkettőződés európai hagyomány, a fantasztikus irodalom egyik kelléke, ígéretes iránytű az alany tárnáinak bejárásához, és ezekben borzongatóan szórakoztató alkalom az eltévedéshez. Teremtője nem tudta még, mi fán terem a posztmodernizmus, személyes megfigyelése alapján vélte úgy, hogy a világirodalom szabadon felhasználható, ha az írónak sikerül kritikusan alkotó kapcsolatba kerülni vele.

Azért is teszem ezt a kis kitérőt a könyvtárban, hogy érzékeltessem, Székely Boldizsárhoz több figura jóval közelebb áll, mint Esti Kornél, aki a polgár-bohém irodalom-élet szembeállításról dobbant, míg az én alakmásom a Teremtő-teremtmény kizorítósát kezdeményezi. Kosztolányinál a nyitó szöveg szerint teljes az egyidejűség, Székely Boldizsár léte pedig Teremtőjének előzetes létét erősíti meg. Hogy éppen ez a feszültség került nálam előtérbe, ez, úgy vélem, érzelmi helyzet és alkat kérdése. Ez utóbbi teszi, hogy a Székely Boldizsár által jegyzett novellákban pl. az anyakép metaforái találhatók központi helyen, kezdve az uszoda magzatvizetől. A haláltól vagy a felnőtté válástól való félelem viszont nemigen lelhető fel.

És még valami. Kosztolányi már beérkezett íróként szólította munkatársul Esti Kornélt, akire a szokatlanság, furcsaság, anarchia felvillanyozó szerepét osztotta. Székely Boldizsár viszont egy kezdő író lehetőségeivel kísérletezett, azt tapogatta, egyáltalán lehet-e író belőlem, és ha igen, milyen forrásokból

érdemes merítenem. Az ő segítségével fedeztem fel, hogy valójában nem létezik alkotójának alanyiságától független novellafigura, bármennyire élethű is az ábrázolása, és hogy minden szereplő, akit egy szerző megjelenít, igazából a tudatos énjen megkettőző árnyék-éből lép elő. Miután Székely Boldizsár felvezetett a mélység színpadi magaslatára, küldetése véget is ért. Nem volt többé szükség rá. Neki azt köszönöm, hogy Teremtőjének felfedte az elbeszélő alkotás egyik alapelvét, melynek segítségével aztán a Teremtő egyedül is elboldogult.

Kosztolányit azért nem lehet egykönnyen leírni. Neki a stíluseszmenyt köszönöm, a törekvést a kifejezés pontosságára, választékoságban, műgondban is rejlő varázására. Ami nem jelenti azt, hogy vetélkedni merészkednék az ő tökéletességével. Szemléltetésképpen csupán arról van szó, hogy nem kezdtem el vartyogni, hápogni, csuklani, lefolyóként bugyborékolni, amire pedig csábíthatott volna az árnyvilág hozzácsatolása a láthatóhoz. Próbáltam inkább a kettő együttesének esztétikumán dolgozni.

Minek nevezhetnénk Székely Boldizsárt, ha kategóriákat akarnánk felépíteni: elvont realistának, szürrealista bölcselőnek, pszichologizáló romantikusnak, vagy esetleg valami másnak?

Hadd emlékeztessenek rá: Székely Boldizsár azért jött világra, mert szűknek bizonyult minden kategória. Netalán belekényszerítik ilyen Prokrusztész ágyba, ő megint belehal. Csak nem akarnak Önök véres kézzel távozni az interjú színhelyéről?

Ezek a novellák a pikareszk történetekre hasonlítanak látszólag – utazások, kalandok, élmények jelennek meg bennük –, de a külső eseménysort egyre inkább a belső történés váltja fel. A próza változásának természetes folyamatát követi ezáltal?

Olyan tágas használata ez a pikareszk fogalomnak, hogy már nem különbözik a novella a fogalmától. Számomra a szorosabb értelemben használt pikareszk (a XVI. századi spanyol eredetű) nem választható el a feudális természetű alávetettségtől, a lopós koldusságtól, a lerázhatatlan szolgasorstól, sőt a „nem tisztavérűségtől” és mindezzel perelve a társadalmi érvényesülési vágytól. Talán egy parodisztikus kivételtől eltekintve a Székely Boldizsár által jegyzett történetek másfajta elidegenedési körben zajlanak. Legfeljebb az közös bennük a pikareszkkal, hogy a realista részletek metaforái valami más vetületnek. A pikareszk esetében ez általában a könyvtár, hiszen *Lazarillo de Tormes* vagy *Guzman de Alfarache* kalandjai a maguk korának egész irodalmi műveltségét idéző humanisták vetették papírra, Székely Boldizsár írásaiban pedig az események mindinkább a személyiségnek konfliktusba keveredő vetületei felé közvetítenek. Talán annyiban lehet ezt a próza változásának természetes folyamatához kötni, hogy a novellafigura általában nem hordozója gazdag lélektani tartalom-

nak, s valójában ő csak tétje, nem mozgatója a történéseknek. Pontosabban, ideig-óráig sikerül némi önállóságot, valóságot felmutatnia, de sorsáról mindig a szerkezetben rejlő, éppen időszerű identitásválság egymással küszködő erővonalai döntenek. Egy novellából bajosan lehet kiolvasni valamilyen tudatos emberi cselekvés diadalmára komponált himnusz. Ha rövid műfajban a szerző ragaszkodik a realista szemlélethez, ez a szűklátókörűség könnyen kedélybeteggé teheti az olvasót. Viszont lehet a novella szellemileg pezsdítő forma, ha az olvasó azt érzi, hogy a felszín mögött sejlő homályt faggatva önnön mélylélektanába is felderítő útra indul. Valami olyasmit ismert fel Székely Boldizsár, hogy a novella jelentősége nem annyira a világ, mint önmagunk megismerésében rejlik. Ezt a tanulságot mindmáig szívlelem.

Játék, absztrakció, irracionalitás – otthonos fogalmak ezek Székely Boldizsár írói világában. Alkati vonzódás ez vagy kordivat?

Amíg ő írt, azt hitte, önmagával folytat párbeszédet. Mikor meghalt, rá kellett jönnöm, hogy hangját együtt hallatta a kor roppant szavalókórusával. Ennek persze inkább a modernista oldalával. Mondjuk úgy, a magyar nyelv volt az otthona, a nyugati modernizmusban talált közösségre.

Székely Boldizsárnak mindössze nyolc novellája jelent meg nyomtatásban. Ezek alapján mondhatunk-e alapos értéktételeket az „életműről”?

Bajosán. Szándékát, erőfeszítésének irányát viszont lehet tudatosítani. Hadd térjek vissza valóság és képzelet kapcsolatára. Székely Boldizsár olyan korban írt, amikor Magyarországon külföldi megszállók politikai hatalma azt erőltette, hogy a képzelet ne legyen több a valóságnál: ez van, ezt kell szeretni, terjesztették akkor a mondást az 1956-os robbanás után, mely épp ellenkezőleg, a valóságot a képzelethez akarta igazítani. Székely Boldizsár 56 örökségét vitte tovább nem politikai szónoklatokban, csupán írói gesztusban. Nem érte meg a párizsi 1968-as mozgalmat, de nyilván nem lett volna idegen tőle az „uralkodjon a képzelet” jelszó. Talán meg lehet szavazni neki némi egyetemességet. Saját kárán tanulva legfeljebb azzal a megszorítással élt volna, hogy önmagunk ismerete híján képzeletünk ellenünk fordulhat. Állíthatjuk-e, hogy törekvései, felismerései ma már nem időszerűek?

Ő maga viszont nem támasztható fel. Hajdani szöveg, hajdani probléma. Székely Boldizsár nyugodjék Karátson Endre emlékezetében. Feltéve, hogy Karátson Endre létezik, és nem álnév csupán.

Párizs, 1996. ápr. 3.

Erdélyi Erzsébet – Nobel Jován

BÁRDOS B. ARTHUR

Az elveszett idő nyomában

Hálásan az ihlető Weöres Sándornak

*EGY más időből repül tenyeremre
a pontszemű, parányi pinty:
fűrész félrebillent fejével, szemre-
való tollán a kulipinty-
ó-fészek árnya rezdül.*

*A mogyorómag csábító fehérje
vonzza s boldog csőrrel lecsap
a pirinyóra... hány százezer éve
érik tetté e mozdulat
tenyérenyi kínálata ?*

*A pintyőke a nyájas kéz ölében
a múltó másodperc-madár,
villanó röptű álom – el nem érem,
mert kalitkám a láthatár
s eltörpülök a földbe.*

*Halandó talp nyomán a letepert fű
most haladék időt keres
a kertben: à la recherche du temps perdu...
Az égre nézni érdemes - - -
a hű hírnökre várni.*

1995. július 2.

*HISZÉKENY vagyok: szeretsz...
Időnk fogytán eleredsz,
hályogot vet rád az ég,
elidőzi fellegét.*

*Térvarázs: ma ott, ma itt
hálót bontó álmaid
bogai közt éldegélek - -
átszivárognak az évek.*

*FÖLDIG hasogató
karvaly a fájdalom - -
tested rostjaiba
maró csőr és karom.*

*Időnk a seb. A kín
elavult mára: lom...
S az ír? Számunkra sincs
feloldó oltalom.
1995. július 7.*

*MINEK az önsajnálgatás - -
a végképp elveszett idő
martjainál a tetszhalott
cseppet sem érdekfeszítő
ábrázatát befesteni
a nyár dús kenőcseivel...
Fölpeckelt szájjal isteni,
örök fogoly: ő se felel.*

*AZT hinnéd: kemény fából épült
az emlékek törzsasztala,
kihűlve párolog az égre
Proust csészéjéből a tea...*

*A századforduló hárs íze
az ezüst kanálra lohad,
drapériák közt ingaóra
időt dédelget – tologat*

*s a talmi époque terítéke
az asztalkával ellebeg - -
behavaznak a könyveslapokról
pelyhedző papiros telek.
1995. július 11.*

*A horizontba mártom arcomat
hanyatló hold a hamvas lenyomat
az ég vizében mosdom szememet
vaksággal veri merészségemet*

*redves fellebbe törölöm arcomat
záporragyás homályába rohad
hold csillagon szárítom szememet
az úrhajós Teremtő eltemet*

*NINCS múlt és nincs jövő: csupán jelen.
Nincs kezdet és a vég is jeltelen.
Az idő áll: nem szül és nem hal el - -
a tér tükrére életet lehel.*

*Idő... A múlt sem érheti utol:
agyad ideg-sínpárján zakatol,
körpályán önmagát roncsolja szét...
Túlélni, téveszmélni – ez a tét.*

*A jelen fogva tart: kitör a hős,
reménye sincs jövőre – a jövő
illúziókkal megterhelt egyén
a Himaláják dermesztő hegyén.*

*Idő... Belőle nő a nap s az éj
s a fogamzásra bujtogató kéz
sűrű folyójából partra vetett,
maira ficánkolt műrévület.*

1995. július 13.

ELÉG !

*Ez a törmelék
látszólag éled
egy törmelékben
töményebb az ég
ha hozzá érek - -
csak töredékem
a gyülemelő vég
izgága játék
így meg úgy félek
s magamba térek
mondván a ház ég
pattog a cserép
bár homloka szép*

Sámsonfűrtöm szét-
 zilálom ében
 fésűmmel tépem
 megőszült népem - -
 időm túlélrett
 hiánnyal méret
 mert annyit érek
 amennyi évet
 ró rám az élet - -
 csönd a csöndre lép
 emlékekre tép
 majd egy semmiség
 zúzza be a még
 téves távcsövét
 pudvás fönn a lég
 taplós az éden
 már semmi se véd
 a föld semmiképp
 odavan elég
 isteni képem - -
 él a söpredék
 elég!

1995. július 16.

CSEPEG	perc a csepp
a csepp	az elcsent
cseperészget	cseppfolyós perc
cseppre csepp	cseppenti
perceg	percenként
percem	cseppjeit
csepereg	cseppet sem
percnyi	csendesen
pontosággal	cseppel cselez
percekkal	csöndbe cset-
csencselget	tint perceket
percet	percipiálja
csen el	percmutatóm
perc cseppjével	hány percent
csemegézget - -	csepp életem...

1995. július 18.

ADAGIO...

*őszbe ringat a hajlongó fa
dús versből hajbókol a strófa
költőcskéek időtlen otthona - -
agyalágyultakra koppan a
varázs-dió...*

ANDANTE...

*lassan lassabban lassúdaddan
földön / túli / altató / dalban
hull a hang hava szelídebben - -
Isteni Színjátékot lebben-
get Dante...*

MAJESTUOSO...

*határtalanul trónolsz trónod
kegyelmén Kronosz talán szólnod
kellene bármi semmiséget
a lelki alamizsna végett
malasztot hozó...*

1995. július 26.

75 éve született Pilinszky János

TÜSKÉS TIBOR

Adatok a Pilinszky-filológiához

Pilinszky János lírai életműve terjedelemre viszonylag szűk. Ahogy mondani szokták: csak válogatott verseit írta meg. Az 1976-ban megjelent utolsó kötete, az összegyűjtött és új verseket tartalmazó *Kráter* mintegy kétszázhusz költeményt foglal magába. Ilyen kis terjedelmű és hozzá mérhető kvalitású lírai életműve a magyar irodalomban talán csak Berzsenyi Dánielnek van. Ezt a költői életművet a halála után, 1987-ben kiadott *Összegyűjtött versei* két tucatnyi, kötetből kimaradt verssel gyarapította, illetve néhány újabban előkerült, részben ifjúkori, kéziratban maradt, részben lapokból előkerült, „bujkáló” vers gazdagította. Az életmű kiadására vállalkozó Osiris Kiadó eddig hat kötetben tette hozzáférhetővé Pilinszky írói munkásságát, a könyvsorozat egyik kötete tartalmazza a költő verseinek eddigelé legteljesebb gyűjteményét, szám szerint mintegy kétszázötven költeményt.

Pilinszky roppant tudatos költő. Már legelső kötetében azt írja: „Változatok esetén a versek itt közölt szövege tekintendő véglegesnek.” Az is erre vall, hogy minden későbbi kötetében az új versek mellett folyamatosan fölvette előző köteteinek anyagát.

Éppen a *Trapéz és korlátban* olvasható utalás hívja föl a figyelmet Pilinszky költői munkásságának filológiai vonatkozásaira. Mert amennyire a könyvkiadás kötelessége az ultima manus elvét figyelembe venni és követni, épp olyan mértékben érdeklik az irodalomtörténet-írást, a filológiát a változatok, a módosítások, a kéziratok, a fiatalkori zsengek, a költő által kötetbe nem választott versek. S ezek végső soron talán nem is csupán a filológia kérdései, hiszen annak eredményeit az irodalomtudomány más ágai is kamatoztathatják. Nem vagyok filológus, de Pilinszkyról írva, a róla szóló pályarajzot készítve, valamint néhány eddig lappangó diákkori versének publikálásakor magam is beleütköztem jellegzetesen filológiai kérdésekbe. *Összegyűjtött versei* szerkesztője és sajtó alá rendezője, Jelenits István is a kötet utószavában fölvetett néhány filológiai problémát. Nem arról van szó, hogy a filológia Pilinszky esetében rendkívüli fölismérésekhez juttat, netán megváltoztatja a költőről kialakult képet, hanem arról, hogy eredményei alkotás-lélektani problémákat világíthatnak meg, a műalkotás létrejöttének körülményeit tárhatják föl, végső soron a művek értelmezéséhez vihetnek közelebb. Éppen ezért szükségesnek és elengedhetetlennek látszik Pilinszky költészetével kapcsolatban a filológiai munkák elvégzése és a kritikai kiadás mielőbbi megjelentetése. Az itt fölvetett néhány kérdéssel ezt szeretnénk szorgalmazni.

Pilinszky verseinek szövegtestén gyakran változtatott, költeményeinek sorsa fölött maga ítélkezett. Vannak kéziratban maradt (főként ifjúkori) versei, és vannak versek (a harmincas évek végéről éppúgy, mint a hetvenes évek első feléből), amelyeket a folyóirat-kiadás után kihagyott kötetekből. Vannak versei, amelyeket sokáig érlelt, többször elővett, továbbírt, újraírt, s olyanok is, amelyeket a folyóirat- vagy kötetkiadás után többször lemásolt illetve elmondott. Ez a sajátos költői eljárás újabb és újabb szövegváltozatokat eredményezett.

1. Pilinszky többnyire utólag ad címet, s verscímei tudatosan választottak, a vers testéhez tartoznak. Kedveli az egyszavas címeket, s gyakoriak nála a nyelvileg két tagból álló címek. Sokkal ritkább, amikor a kész költemény testéből emel ki kifejezéseket, vagy a kezdőszavakat írja a vers fölé. Címváltoztatásai is az egyszavas címek irányába mutatnak. *Összegyűjtött versei* szerint az első (folyóirat-) közléshez viszonyítva a kötetbeni közléskor tizennyolc-húsz esetben változtatta meg a vers címét: főként az 1959 előtti anyagban s többnyire oly módon, hogy a több tagból álló nyelvi szerkezetet egyetlen szóra cserélte. (Pl. Újhold, 1946: *Eleven éteteket vagyok...* → Harmadnapon, 1959: *Sírvers.*) El kell ismerni, hogy az újabb címváltozatok mindig tömörebbek, frappánsabbak és személytelenebbek. Van, amikor külső hatásra kell címet változtatnia. A *Harmadnapon* kötet eredeti címe, a *Senkiföldjén* a kiadó ajánlására módosult, bár ezt a kötet-címet később Pilinszky is vállalta.

2. Pilinszky-nél az ajánlás mindig tudatos; de félreérthető mozzanatok is magába rejt. Első kötetében négy ajánlást találunk. Két verset iskolatársának, Takáts Vilmosnak és Cholnoky Tamásnak, kettőt barátjának, Rónay Györgynek és Thurzó Gábornak ajánl. Ezeket az ajánlásokat második kötetében, a *Harmadnaponban* a kiadó kezdeményezésére – a kötet szerkesztőjének, Domokos Mátyásnak a visszaemlékezése szerint „homályos és kifürkészhetetlen okokból” – elhagyták a költővel, majd a *Nagyvárosi ikonokban* az ajánlások közül kettő, a *Kráterben* pedig mind a négy visszakerült eredeti helyére. A *Nagyvárosi ikonokban* és a későbbi kötetekben néhány újabb ajánlás is fölbukkan, ezek azonban időben egyre távolabb esnek a versek keletkezésétől, jobbra utólagosak, s „megfejtésükre” néha hosszabb magyarázatra van szükség. A *Szent Lator* egyik kéziratos – Lipták Gábornak ajándékozott – példányára (a vers címe akkor még: *A szent Lator emlékére*) Pilinszky ezt írta: „tegnapi beszélgetésünk s bizonyos útszéli feszületek »érintésére«.” Egyik nyilatkozatában viszont azt mondta: Szántó Piroska megkérte út menti feszületek, falusi pléhkrisztusok ihletésére született festményeiből rendezett kiállításának megnyitására, s „megnyitáson tűnődve – mintegy menetközben – rövid verset írtam a Szent Latorról”. Vegyük mindehhez, hogy a kötetben a vers fölé végül ez került: „Törőcsik Marinak ajánlva”, aki a verset – természetesen még az ajánlás nélkül – a megnyitón fölolvasta.

3. Legjellemzőbbek, legfontosabbak szövegváltozatai. Pilinszky általában lassan, sokat javítva dolgozott, s a már nyomtatásban, folyóiratban megjelent vers szövegén is szívesen változtatott. A költő egy-egy, már késznek tekintett versét gyakran lemásolta, s ezzel ajándékozta meg barátait, ismerőseit. Ebből következően is verseinek több változata létezik. A változtatások roppant jellemzőek, tanulságot hordozók lehetnek, ugyanakkor kronológiai meghatározásuk, időrendjük megállapítása, az utolsó és autentikusnak tekinthető szöveg fölmutatása nem könnyű. Főként fiatalkori, már nyomtatásban megjelent verseinek szövegét változtatta meg, amikor első kötetét, a *Trapéz és korlátot* összeállította, ám legutolsó verseinek kéziratán is megfigyelhetjük a sűrű javításokat. Az *Őszi vázlat* először az Életben jelent meg 1942-ben. A mindössze tíz soros költeményben két helyen változtat a szövegen: az igei állítmányokat teszi erőteljesebbé, határozottabbá, keményebbé: „a fa az ürbe puhátol” → „a fa az ürbe szimatol”; „Riasztja hús, tavas szemed” → „Riadtan elszorul szived”. Jóval többet változtat a *Távozó sereg* szövegén (címe a Vigiliában 1942-ben *A távozó sereg*). Itt jelzót hagy el („Hús ezüst sisak” → „hús sisak”), és jelzővel gyarapít („kezemben” → „sötét kezemben”),

verssorokat, sőt egész szakaszokat ír át. Gyanítható, hogy szerkesztők is kértek tőle szövegváltoztatást. Csak ezzel magyarázható, hogy a *Téli ég alatt* két súlyos sora („nem vált meg semmi szenvedés, / nem véd meg semmi isten”) ezzel az erőtlen szóismétléssel jelent meg az Ezüstkorbán: „nem vált meg semmi szenvedés, / a szenvedés, a kín sem”. Tanulságos Pilinszky két kései verse, a *Szabadulás* és a *Vázlat* fennmaradt szövegváltozatainak az egybevetése. A kézirat mind a változtatások mértékét, mind jellegét jól tükrözi.

4. Somfai László zenetörténész, a budapesti Bartók-archívum igazgatója egyik nyilatkozatában elmondta, hogy az archívum Bartók Béla hangfelvételeinek egy részét is őrzí, többek között azokat a fonográf-hengereket, amelyeket a zeneszerző otthon készített zongorajátékáról, és rámutatott arra, hogy ezek a hangfelvételek milyen fontosak a zenetörténeti kutatás számára, valamint Bartók műveinek mai előadása és értelmezése szempontjából. „Bartók eredeti felvételeinek ismeretében a szakemberek pontosan tudják, hogy a kották önmagukban nem nyújtanak teljes információt a különböző Bartók-kompozíciókról... Sajnos Kocsis Zoltánon kívül kevesen vannak, akik hajlandók egy Bartók-hangfelvételt szöveggént értelmezni, vagyis összehasonlítani a kottával, bejegyezni a saját kottájukba, hogy mit játszik a szerző másként. Bartók maga is úgy gondolta, hogy hanglemezei kiegészítő információkkal szolgálnak a kottához.” Pilinszky – köztudott – a hangzó vers, a hangosan elmondott versszöveg híve volt, a vers akusztikai hatását sokra tartotta. Verseit (másokét is) szívesen – nem szavalta, nem felolvasta, hanem – elmondta. Verseit többnyire – ha nyitva volt is előtte a könyv – behunyt szemmel, emlékezetből mondta. Versmondását – az amatőr hangfelvételek mellett – a rádió hangarchívuma, valamint egy hanglemeze őrzí. Ha Somfai László fenti szavaira gondolunk, akkor mutatis mutandis elmondhatjuk: a hangrögzítés óta az irodalomtudomány, a filológia számára is vizsgálendő „tárgy” a költő versmondása. Ez részben – hangsúlyaival, szüneteivel, dallamával – hozzájárulhat a vers értelmezéséhez (az irodalomtörténésznek éppúgy információt adhat, mint az előadóművésznek), részben ugyanolyan szövegváltozatokat teremthet, mint a leírt illetve kinyomtatott verstest. Vagyis érdemes összehasonlítani Pilinszky kinyomtatott versszövegeit a költő versmondásával: ez is, az eltérések rögzítése ma már a korszerű filológia feladatai közé tartozik.

5. A versek keltezése részben korhoz kötött szokás, részben egyéniség kérdése. Például Petőfi verseit helyre, évre, hónapra, napra keltezte; Ady-nál ennek alig van nyoma. (Nála annál több az ajánlás és a mottó.) Pilinszky *Összegyűjtött verseiben* a keltezés csak kivételes módon fordul elő. A verscímben, a témára utaló módon (*Harbach 1944, Ónarckép 1944-ből, Ónarckép 1974, 1970. október 14., 1970. december 22.*), vagy – csupán két esetben – a versszöveg alatt: *Novemberi elízium* – Szigliget, 1958. november; *Kis éjzene* – Párizs, 1963. Ugyanakkor van a költőnek egy kötete, a *Harmadnapon*, amelynek tartalomjegyzékében minden verscím után egy évszámot találunk. Ma már tudjuk, hogy a dátumozást a költő itt a kiadó kívánságára tette meg, s azt is, hogy ezek az évszámok teljességgel bizonytalanok. Az egyik legszembetűnőbb elírás az *Apokrif* alatt olvasható: 1954, holott többek emlékezete szerint a vers már 1952-ben készen volt. Pilinszky-nél egyébként is nehéz verseinek keletkezését egyetlen dátumhoz, egyetlen évszámhoz kötni. Számos verse hosszabb időn át érlelődött, s csak lassan nyerte el végleges formáját. Thurzó Gábor például azt mondja, hogy a nyugatról hazatért költő már magával hozta a *Harbach 1944* és a *Francia fogoly* kéziratát. Sokkal valószínűbbnek

látszik, hogy legföljebb a versek nyersanyagát, egy-egy erős képét hozta magával, s a verseket csak jóval később vetette papírra. Az *Apokrif* is olyan vers, amely hosszabb ideig érlelődött. Vannak képei (pl. a tékozló fiúra utaló sorok), amelyek nyilvánvalóan a háborúból megtért költőt idézik. Az *Apokrifet* más motívumok is a költő korai verseivel rokonítják. Igen, a motívumok... Verseinek kronológiáját sokkal inkább ezeknek a motívumoknak a fölbukkanása, továbbélése, kibontakozása, majd elhalványodása adja meg, mint a versek alá írt évszámok. Hogy Pilinszky mennyire esetlegesnek tartotta verseinek keletkezését, s csak a kényszer vitte rá, jól mutatja, hogy a *Harmadnapon* után az évszámokat elhagyja kötetének tartalomjegyzékéből. A versek keletkezéséhez a legmegbízhatóbb adatokat – ha vannak ilyenek – még a folyóiratközlések szolgáltatják.

6. Szövegváltozatokat a „nyomda ördöge” is teremthet, s a filológia feladata a nyilvánvaló sajtóhibák kiküszöbölése. Jelenits István nemrég közreadta Pilinszky egyik „bujkáló” versét, az Új Ember 1946. évi szeptember 1-jei számában megjelent *Viszontlátást*. A közléskor fölhívta a figyelmet, hogy a második versszak utolsó sorában olvasható „mezítelenebb” nyilvánvaló sajtóhiba. Ritmikailag a régiesebb forma, a „mezítlenebb” kívánczik a sorba. De nyilvánvaló sajtóhibával *Összegyűjtött verseiben* is találkozunk. Pilinszky egyik, kötetből kimaradt verse az eredetileg a Vigiliában, 1939-ben közölt *Üzenet az üvegvárból*. A költemény első sora a Vigiliában is, *Összegyűjtött verseiben* is: „Körülöttem hűvös, kék üvegfalat...” A végig ízszótagos, jambikus sorokból álló költemény első sorának is nyilván ilyennek kell lenni. Ám a szerkesztő vagy a nyomdász „belejavított” a versebe, s a helyes (s a fentebbi „mezítlenebb” formára is rímelő) „Körülöttem”-ből „Körülöttem” lett, s mindmáig ez az alak hagyományozódott tovább. Mivel Pilinszky a központozás alkalmazásakor és a magánhangzók időtartamának jelölésekor (-ít, -ul, -ül) általában nem a helyesírás szabályait követi, hanem sajátos (részben a versritmus megkívánta, részben egyéni szóejtéséből, artikulációjából következő) megoldásokat alkalmaz, a versszövegek filológiai pontosságú közlésekor ezeknek a jeleknek a költő szándékához hű használatára fokozott gondot kell fordítani.

7. Végül álljon itt egyetlen Pilinszky-vers kissé tüzetesebb vizsgálata. A vers eredetileg a Válaszban jelent meg 1947-ben *Csak azt feledném* címmel. A *Harmadnaponban* s minden későbbi kötetében a címe: *Francia fogoly*. Már az is kérdés lehet: mikor változott meg a vers címe?

Pilinszky 1948-ban ösztöndíjasként több hónapot Rómában töltött, a római Magyar Akadémia épületében lakott. A magyar ösztöndíjasok akkori életéről a vendégek közül Csorba Győző *A város oldalában* című interjúkötetében, Lengyel Balázs *Két Róma* című emlékezésében fest érdekes és hiteles képet. Lengyel Balázs az akkori magyar ösztöndíjasok közül megemlíti Zubor Sándor nevét, akit valójában Zugor Sándornak hívnak. (Az Újhold is e névvel közölte rajzát.) Pilinszky főként Toldalagi Pállal barátkozik, és sok időt tölt a festők közül Zugor Sándor műtermében. Amikor útjaik Itáliában elválnak (nyilván valamelyikük előbb jött haza); Pilinszky – valószínű – emlékezetből leírja egyik versének szövegét, és a kézirattal megajándékozza a festőt. A vers alatt a költő névalírása és az ajánlás olvasható: „Sándornak: Fájdalomdíjként a sok házigazdai virrasztásért. 1948. Róma.” A három lapból álló kézirat annak a versnek a szövege, amely az előző évben a Válaszban *Csak azt feledném* címmel látott napvilágot, de már a Zugor-féle kézíraton a későbbi, a kötetekben szereplő cím olvasható: *Francia fogoly*. (Az eredeti kézirat xerox-másolatát Zugor Sándortól kaptam.) A kézirat nem a Válasz-közlés betűhív másolata: a kézirat a Válasz-közléstől tizenhárom helyen

tér el. De most mellőzzük a Válasz-közlés és a kézirat egybevetését, s figyelmünket kizárólag az 1948-as kéziraatra és a későbbi, a *Harmadnapon*-beli közlésre fordítsuk. Az összehasonlításból arra derül fény, hogy a 48 soros versben a kétféle szöveg között 24 különféle eltérés található.

Az 1948-as kéziratban:

hajnal fele
előtt,
sűrűjében
Körül kutatva
egészen.
alatt,
nyers
szájra,
önönmaguktól
lábát,
alatt.
azt
egyszer
ha
fulladozva
csak egyre
enni,
ezt, azt
folytassam?
is,
a franciát!"
– és
éhesebben,
és

A *Harmadnapon* c. kötetben:

hajnalfele
előtt
sűrűjében
Körülkutatva
egészen!
alatt.
Nyers
szájra
önönmaguktól
lábát
alatt!
– azt
egyszer!
Ha
fuldokolva
és egyre
enni
ezt-azt
folytassam? –
is
a franciát..."
– És
éhesebben!
És

Vegyük mindehhez, hogy a *Harmadnapon*-féle szöveg sem öröklődik változatlanul tovább az újabb kötetekre: az egyik szó írásmódja visszatér a kéziratos formához, holott valószínű, hogy ebben a *Harmadnapon*-változat a költő szándéka szerinti. A „mozdul” szóban az -ul végződés rövid illetve hosszú alakjáról van szó. A *Harmadnapon*ban „mozdul”; minden későbbi kiadásban „mozdul”. Pilinszky a végződés hosszú alakját kedvelte, s a sorba ritmikailag is ez illik.

Minderre mondhatná valaki: pusztá helyesírási eltérésekről van szó. Igen ám, de a költői szövegekben a pusztá írásalakoknak is tartalmi vonzata van. Az írásjelek a mondattezt zenei tagolását szolgálják, és érzelmi-indulati tartalmakat közölnek. A nyomtatott változatban például öt vesszővel kevesebb és négy felkiáltójellel több van. A „sűrűjében” írásmódját épp úgy a jambikus forma határozza meg, mint a „mozdul”-ét. A versformálás folyamatának legáruzkodóbb jele a szócsere. 1947-ben a Válaszban ez olvasható: „fulladozva”. Pilinszky az 1948-as kéziratban először „semmisülten”-t ír, majd a szót áthúzza, s ez kerül helyébe: „fulladozva”. De a *Harmadnapon*ban ismét változtat a kifejezésen, ott ez áll (megtalálta a legkifejezőbb megoldást): „fuldokolva”.

Aligha kétséges, hogy a kéziratos és a nyomtatott forma egybevetése a versformálás folyamatát tükrözi, s ezáltal egyre pontosabb, kifejezőbb, célratörőbb megoldások megtalálásának az útját figyelhetjük meg. A filológiai elemzés nem céltalan bogarászás, az eltérések öncélú gombostűre tűzése, hanem olyan munka, amely az olvasót az alkotás folyamatába avatja, a mű és a költői műhely megértését, megismerését szolgálja. Ennek gondos elvégzése és a kritikai kiadás megjelentetése Pilinszky János költészete esetében egyre sürgetőbb feladat.

Francia fogoly

Ami azt felednem, azt a franciát, kit
hajnal fele a földtörvénnyel elű,
a hátsó udvar fűréjében látam
lopódtani, hogy hirtelen föltámadt.
Körül látva éppen vitruviusi,
s hogy végre biztos helyét talált,
őre lehet a florentinája egészen.
Arámi len is, nem meredek odább.

S mi az én is, mi az én is a térsé,
mi az én koplatára szorai alá,
megtanultam a hátsó udvar, de a földön
még alig lát le, jött is a falat,
és undorral és gyűlölettel a nyelvé
és edes ível és találatot,
ami találaton és találaton
a bolozól és bolozól.

Ami az a térsé, ami az a térsé,
a térsé ből és térsé ből és térsé,
a térsé, mely az, térsé a térsé,
és az, az, mely maga is térsé!

TASI JÓZSEF

„Zárás és nyitás az utolsó fejezetre?”*

KORSZAKVÁLTÁS PILINSZKY KÖLTÉSZETÉBEN
A HATVANAS-HETVENES ÉVEK FORDULÓJÁN

Törőcsik Marinak

Pilinszky János költészetében korszakváltás figyelhető meg a hatvanas-hetvenes évek fordulóján. A hatvanas években, *Harmadnapon* című kötetének megjelenése (1959) után a költő majdnem elhallgatott. Jól emlékszem a döbbenetre, amikor egyetemi hallgatóként a Kortárs 1963. februári számában a *Nagyvárosi ikonok* című Pilinszky-verset olvastam. Ez már a költészet határa, hogyan juthat tovább a költő? Több mint hét évig kellett várnom a válaszra. Közben 1970-ben megjelent a *Nagyvárosi ikonok* címet viselő Pilinszky-kötet a költő régi és új verseivel. Utóbbiak száma tizenkettő – megírásukra majdnem ennyi év állt rendelkezésére.

Aztán, hogy ismét egy emlékemre hivatkozzam, 1971. október 1-jén interjút készítettem Pilinszky Jánossal. Épp aznap jelent meg az Élet és Irodalomban hét (!) új verse. Megígérte, felolvas néhányat. A néhányból huszonhat lett és tudom, ez az eset – a felolvasás – nem rendkívüli; Czigány Györgynek később új kötete valamennyi versét felolvasta! Harmadik kötete, az ötvennyolc új verset tartalmazó *Szálkák*, 1972 őszén jelent meg. Tanulmányom azt vizsgálja, mi okozhatta Pilinszky költői megújulását és mi a véleménye magának a költőnek, illetve kortársainak e fordulatról. Az életmű-kiadás és az egyre gyarapodó Pilinszky-irodalom lehetővé tesz egy ilyen vizsgálatot. A készülő levelezéskötet bizonyára árnyalja, de talán jelentősen nem módosítja a költő korszakváltásáról jelenleg kialakítható képet.

Aki „keresztülment a falon”

Az *In memoriam Pilinszky* című emlékezésgyűjteményben érdekes vallomások olvashatók Pilinszky korszakváltásáról. Nemes Nagy Ágnes és Lator László egyaránt egyfajta felhígulásnak, nivócsökkenésnek látják Pilinszky költői megújulását.

Nemes Nagy három periódust különböztet meg költőtársánál. Az első a pályakezdéstől 1948-ig tart, a második, „a nagy, a költőileg legteljesebb” szakasz 1948-tól a hatvanas évek közepéig. Az ezt követő periódus eltér az első kettőtől: a költő életmódja s egyszersmind kisugárzása megváltozott. Szerinte a *Harmadnapon* című kötet Pilinszky pályájának legnagyobb teljesítménye. „Később nemigen voltak irodalmi társai. Inkább más művészeti ágakkal került kapcsolatba. Kívülről nézve ez a harmadik korszaka volt a legmozgalmasabb, leglátványosabb; sok-sok, nemegyszer világhírű tanú beszélhet róla. [...] A remetéből világutazó lett, az aszkétából társaságkereső, a mezítlábasból nemzetközi szalonok prófétái jelenlévője. [...] Szinte-szinte a legnagyobb világirodalmi változásokhoz merném hasonlítani Pilinszky átalakulását.” Talán a legfájdalmasabb Nemes Nagy Ágnes számára, hogy gyökeresen megváltozott Pilinszky és az újholda-

* In.: *Pilinszky János Vattay Elemérnek*. Székesfehérvár, 1976. nov. 9.

sok kapcsolata: „Régi szellemi cellatársaitól, az újholdas csoporttól, de bármilyen régebbi szolidaritástól eltávozott.” A költő ezt így minősíti: „Érdekes pszichológiai eset volt ez, mondhatnám a pálfordulás egy fajtája.” Pilinszky fölfedezte a sikert. „Befutott a magyar ifjúság szívébe (majd további szívekbe), egy rendkívüli hiánycikket pótolva.” A sikerrel szemben azonban, örök gyermekként, védtelen maradt, „a visszacsatolásra már nem figyelt”.

Ide kívánczok ellenpontozásként a *Szálkák* egyik korai kritikusa, Tamás Gáspár Miklós véleménye: „a költő megújulásának, hirtelenül fakadt versíró kedvének, váratlan termékenységeinek magyarázatát az olvasók nagy rokonszenvében, magyarán a sikerben is merem keresni. [...] Ő ugyanis bárki másnál többet törődik azzal, hogy helyesen értsék, és a művészi megformálás tökélyében, végletes csiszoltságában, végső soron lecsupaszított egyszerűségében megmutakozó szeretetet fölfogják és áldozatát ne értékeljék, de hasznosítsák.”

Pilinszky „áldozatát”, mint említettem, Nemes Nagy Ágneshez hasonlóan értékeli Lator László. Ő ugyan nem ítéli el költőtársa sikereit, bár rezignáltan véleményezi: „A világban való [újonnan szerzett] biztonsága átformálta alkatát és ez hatott az életművére is.” Úgy véli, hogy „az igazi Pilinszky a megtépázott, az izzó, az arkangyal-szerű Pilinszky volt, az *Apokrif*, a *Harbach* vagy *A szerelem sivataga* költője”. Szerinte is a *Harmadnapon* a költői pálya csúcsa. „Az izzó szenvedély, amely líráját nagyra tette, a *Szálkák*tól kezdve nem érezhető, hanem inkább a filozófia és a teológia felé közelítő fogalmi közlésnek a jegyében fogantak ezek a művek, amelyek – teszi hozzá magyarázólag – lám kevésbé hatnak.”

Még egy gondolat Lator Lászlótól: Nemes Nagy Ágnes és Sárközi Márta egyenrangú partnerei és vitatársai voltak Pilinszkynek; később inkább rajongói akadtak, akik „úgy ülték körül, mint Krisztust az apostolai”. Nemes Nagy Ágnes is sokáig az hitte: a költő kirándul az „életbe”. Később rá kellett jöjjön: az eltávozás végleges.

Ugyanezt érezte Kondor Béla, aki a hatvanas évek végéig barátja lehetett Pilinszkynek. Eltávolodásuknak az volt az oka Bodnár György szerint, hogy Pilinszky élete meglódult, „kijutott abból a szűk élethelyzetből, amiben a Rákosi-rendszerben volt, kinyílt előtte a világ...” Kondor mintegy lemaradt s ezt – akár az előbb említettek –, rossz néven vette utolsó éveiben.

Az érem másik oldala tárul föl Törőcsik Mari és Maár Gyula vallomásából. Utóbbi rosszindulatú megjegyzésnek tartja, hogy Pilinszky elszakadt volna az újholdasoktól. Az igazság, véli, „inkább az lehet, hogy János volt az igazán átütő, világirodalmi szinten is jelenséggé váló költő”. Törőcsik Mari ennél is határozottabban fogalmaz: „János keresztülment a falon. Nem levált róluk, hanem bizonyos értelemben túlmutatott ezt a kört. Igazán János tehetsége vívta ki azt, hogy az újholdasok tökéletesen sarokba szorított helyzetéből is állandóan fejlődjék. Ő soha nem volt provinciális helyzetben.”

„a költő, ihletének apálya idején”

Az elmondottakból – az utolsó két véleményt leszámítva az (is) következhetne, hogy Pilinszky a siker kedvéért felhígította költészetét. Lator László idézi is a korabeli gonosz pesti mondást: „Pilinszkynél a minőség átcsapott mennyiségbe.” Szerintem ez korántsem így van. Pilinszkynél, majdnem teljes költői elnémulása után látszólag váratlanul következett egy új, termékeny időszak, a kontinuitást hangsúlyozó, de mégis más jellegű költeményekkel.

Nézzük, mint élte át a költő, mit érzett majdnem-elhallgatása idején: „Kevés származásosabb és tanácstalanabb lény van, mint a költő, ihletének apálya idején.” – írja 1974 szeptemberében, tehát amikor már túljutott ezen a korszakon, bár – s mi utódok ezt is tudjuk –, már készülődött újabb, ezúttal végleges költői elhallgatása.

Vallomását így folytatja: „Mintha a világból visszahúzódna az éltető elem: események, dolgok és emberek egyként értelmetlennek tűnnek a létezés gödrének fenekén. Nehéz órák és nehéz napok ezek. S ki tudja, talán egy évig, talán egy öröklétig tartanak?” Ugyane cikkében a reménység iskolájának nevezi a várakozás – mert ez a lényeg, a várakozás! – periódusát s az ihletének újulását sóvárgó költőt a kapásra váró halászokhoz hasonlítja.

Pilinszky több helyen is vall arról, hogy költői – csaknem – elnémulásának oka a Simone Weil írásaival, filozófiájával, létértelmezésével való megismerkedése volt. 1963-ban, párizsi útján megszerezte Weil néhány kötetét. „Weil azért volt számomra vakító élmény – mondta Tóbiás Áronnak 1969. július 26-án –, mert ő egy sokkal nagyobb és nehezebb anyagban teremtett csodálatos világosságot. Egy ekkora teljesítmény is példa – engem csak elnémíthatott.” Ugyanerről szól majdnem egy évtizeddel később, a Maár Gyulának 1978 októberében adott interjúbán: „azt hiszem, hogy elnémulásomban, a mélyebb elnémulásomban nagyon nagy szerepe volt éppen Weillel való megismerkedésemnek. A legkevesebbet én 64 és 70 között írtam.”

Azt hiszem, Simone Weil egyszerre lebénító-felszabadító hatással volt a költőre. Pilinszky többször is hivatkozik Simone Weil szépség-definíciójára: „a szépség egy labirintus – olvassuk egy 1969-es interpretációjában. – Sokan elindulnak benne. A legtöbben menet közben elfáradnak, de akinek ereje van, az eljut a labirintus közepébe. Ott Isten várja őt, elemésztí és kiokádja. Akkor kijön a labirintusból, megáll a labirintus bejáratában, és az arra menőket szelíden befelé tessékeli.”

Véleményem szerint – tudván, hogy Pilinszky költői elhallgatásának és megújulásának számos összetevője volt –, a hatvanas években a költőt a labirintus közepén találjuk, akár Jónást a cet gyomrában. És – maradjunk az idézett meghatározásnál – csak miután Isten „kiokádta” őt, kezdődhetett új költői korszaka, áradhattak szinte parttalanul új költeményei – bocsáttassék meg e profán hasonlat –, akár Münchhausen befagyott trombitájának hangjai, olvadás után...

„sakk-matt helyzetben vagyok”

Amikor – mint említettem – 1971. október 1-jén interjút készítettem Pilinszky Jánossal, éppen hét új verse jelent meg az aznapi, másnapra dátumozott irodalmi hetilapban.

– Mi az oka e permanens ihletnek? – kérdeztem. Válasza érdekes megkülönböztést tesz korábbi, mondjuk a *Harmadnapon* kötet többek által egyedül értékesnek vélt és mostani, tehát 1971 őszén mintegy kiáradó új költői periódusa ihlet-háttéré között. – „Talán épp az, hangzott a válasz, hogy azelőtt, érdekes, én présben írtam, egy ilyen belső présben, bár azt a valamit, amit csiszolgatásnak neveznek, nem ismertem.” Ehhez még hozzáfűzte: „Ha írtam, akkor mindig vadember módjára írtam.”

Nem lenne érdektelen egyik vallási-filozófiai jegyzetét felidézni a „prést” váratlanul föloldó szabadulásról/szabadságról, de eltérítene tárgyunktól. Pilinszky az interjú során visszatért e fogalomkörre: „présben írtam, de talán túl nagy félelemmel, és egy kicsit módszerem volt, hogy szerettem magamat sakk-matt helyzetbe szorítani.”

Tehát új fogalom bukkant fel, a *sakk-matt helyzet*. Ez egyik központi kategóriája Pilinszky költészetének, illetve saját költői módszeréről adott meghatározásainak. Természetesen különböző korszakaiban más-más jelentéssel ruházta föl e metaforát.

1965 októberében, Bőzsöny Ferencnek adott interjújában bukkan fel először e kategória mint „áldásos zavar”, a hallgatásnak a költő által megszeretettebb formája, az erőgyűjtés ideje.

Londonban, 1967. augusztus 10-én Cs. Szabó László nyíltan rákérdez: „Miért írsz olyan keveset?” A költő válaszában hitet tesz a terjedelemtől-mennyiségtől független művészi érték mellett, majd így folytatja: „Én úgy vagyok, hogy valamiképpen sakk-partinak érzem; akkor lépek, ha lépni kell.”

1968 áprilisában Hornyik Miklósnak írja: „A művészetben egyedül a »megoldhatatlan«, a sakk-matt helyzet reményteljes.” Tehát itt szinte minden mást befed a születő új alkotás szinonimájaként használt sakk-matt helyzet.

Egy év múlva, Kovács Júliának adott interjújában magát az alkotót azonosítja – no nem a sakk-matt helyzettel, de a játszmával: „Minden költő egy-egy sajátos vállalkozás, egy-egy sajátos sakkjátszma, ebbe nagyon nehéz beleszólni, szüksége van a saját atmoszférájának, a saját sorsának a szép, nyugodt megteremtésére.” Azután személyesebb hangot üt meg: „Én nem építék életművet, akkor lépek, amikor úgy érzem, hogy ennek a lépésnek az én összefüggésében belül értelme van. Tulajdonképpen egy-egy költő úgy marad meg bennünk, mint egy nagy sakkjátszmának az emléke.”

Visszatérve az 1971-ben kapott interjúhoz, megkérdeztem, hogy mi a helyzet most, 1971 őszén a sakk-matt helyzettel. „Most én vagyok sakk-mattban – válaszolta Pilinszky –, anélkül, hogy sakk-matt helyzetbe hoztam volna magamat.” Ehhez hozzáfűzte: „Egyrészt bizonyos megkönnyebbedés szorított ide, bizonyos szerencse, az életemnek bizonyos jobbra fordulása, másrészt ez a korról jelentkezik, amit azelőtt nem ismertem. Azelőtt úgy éreztem, hogy egy kicsit áldozata vagyok a koromnak. Újabban – és ez a korról jön meg – az az érzésem, hogy én sokkal rosszabb vagyok, mint mások.” Lelkifurdalásai vannak, mondotta, olyan hibák miatt, melyeket mindenki elkövet, s amelyeken régebben könnyedén túltette magát. A konzekvenciát a kérdező vonta le:

- Most nem annyira áldozatnak, mint inkább bűnösnek érzed magad?
- „Pontosan.”

„az ingyenes indíttatás”

A bemutatott interjúrészlet kulcsot ad a *Szálkák*-kötet verseihez. A költő életének „bizonyos jobbrafordulása”: 1970 októberében, Poignyban egy költészeti szemináriumon Konrád György bemutatta Jutta Scherrer, német származású, Párizsban élő vallástörténésznek. Néhány évig Jutta lett Pilinszky szerelme, kapcsolatukról fényképek, több száz levél és nem utolsó sorban számos vers tanúskodik. A *Szálkák*-kötet második verse a *Juttának* címet viseli, itt olvassuk azt a mondatot, melyből a könyv címe ered: „Elalélok, / és a szálkák fölriasztanak.” Áttételek nélkül vall kettejük kapcsolatáról az *Azt hiszemben*, a „szeretet tériszonyá”-ról és „kicsinyes aggodalmá”-ról, a tér és idő által közéjük emelt „súlyos buckák”-ról s összetartozásuk vibráló reményéről. (Kocsis Zoltán, aki egyaránt ismerte Juttát és Pilinszky utolsó szerelmét, Ingridet, érdekes párhuzamot von a két nő között: „Jutta Ingridhez képest egy rossz értelemben vett királynő volt vagy hercegnő, aki mellett Jancsi egy lakáj lehetett csak. Ingrid a párja volt Jancsinak.”)

Pilinszky életének jobbra fordulásához tartozott még 1970-es, féléves nyugat-európai útja, melyhez Gabriel Marcel francia filozófus és író jóvoltából jutott. 1971 júliusában felszabadító hatással volt rá Robert Wilson Párizsban látott színműve, *Le regard du sourd* (A süket pillantása). Ennek következménye lett későbbi termékeny barátsága Sheryl Suttonnal; véleményem szerint utolsó éve drámái, opera-szöveggönyvei írásához is sok bátorítást kapott e sajátos totális színházról. A *Szálkák*ban Robert Wilsonnak ajánlotta a *Kőfal és ünnepélyt*, az előadás hatására írott *Bűn és bűnhődést* később Sheryl Suttonnak dedikálta. Ide tartozik, hogy az eltelt mintegy nyolc év során Simone Weil kezdeti bénító hatása megszűnt, sőt ellenkezőjére változott.

Továbbá, Pilinszky – mint századunk oly sok nagy alkotója – Párizsban döbbsen rá, hogy magyarnak, kelet-európainak született és a népművészet kell irányítsa költészetét. Párizsban részt vett egy ortodox húsvéti misén. Ez reveláló hatással volt rá. „Itt éreztem át [...] – vallja erről Czigány Györgynek –, hogy az a kultúra, ahol én felnőttem, és amit a magaménak érzek, és amit végtelenül szeretek, tulajdonképpen a kultúra istállója. Nálunk teljesen mást jelent az idő, nálunk jelen van még a népművészetnek az időtlen – Isten istállója vagy a kultúra istállója emlékeztető – atmoszférája, olyan értékekkel, a gyöngédségnek, a szépségnek, a tisztaságnak, mondjuk azt, a szolgáltatnak olyan jegyeivel, amit többé már nem fogunk tudni megismételni.” Pilinszky, bár sohasem volt népi író, az ehhez való hűséget magára nézve kötelezőnek tartja. „Amikor a költészetem elérkezett egy bizonyos intellektuális zsákutca-félébe – folytatja –, amire egyesek azt mondták, hogy mallarméi zsákutca, akkor eltűnődve ezeken a dolgokon, megpróbáltam nagyon könnyű kézzel írni és rábízni magamat ennek a sokkal ősbibb és tudatosabb kultúrának a sugallatára.”

Ezekben az években a költő, akár a kései József Attila, szembesül gyermekkorával. Nemcsak a kései szerelem „gyermekké tettél” kárhozatos kegyelme révén, bár bizonyára az is belejátszik. Többször is hangsúlyozza, hogy a nyelvet agysérült nagynénjétől tanulta, a *Szálkák* verseiben megjelennek a fiatal prostituáltak, akikkel – egyik nagynénje zárda-nevelőintézetében – az édent vélte kisgyermekként megtalálni (*Monstrancia*). Ez a visszakapcsolás az egyik oka költészetének megváltozásának. Parancs Jánosnak mondja 1972. október 18-án: „azoknak az élete érdekel ma már igazán, akik nem tudnak önmagukban történelmet adni, akik nem tudnak kifejeződni – az emberiségnek ez a száraz, elhagyatott, erőtlen, majdnem nyelv nélküli rétege. Hát mondjuk ezért szeretem ezeket a prózaverseket, ha ezek azok, de ide engem semmiképp se egy pusztán esztétikai lázadás, vagy manifesztum, vagy meggondolás vezetett.”

Összegezhetjük akár egy vagy két szóban Pilinszky új költői korszakának kiváltó okait: *kegyelem és ingyenes indíttatás*.

A kegyelem állapotáról köteteinek szerkesztője, Domokos Mátyás szavait idézem: Pilinszky a versírás során „kegyelmi állapotba került, de a kegyelmi állapot ténye és a leírás ténye nem esik mindig egybe. Pilinszkynél sem mindig esett egybe. De itt van a *Szálkák*kal bekövetkezett változásnak a belső lényege: ő úgy érezte, hogy ott ez a kegyelmi állapot és a leírás állapota egybeesett. Ha elfogadjuk, hogy valami démon vagy angyal vagy múzsa súg a költőnek, akkor ő a *Szálkák* kötet anyagával tudta ezt a súgást papírra vetni. Korábban nem.”

Pilinszky a költői gyakorlatról tartott előadást 1970 tavaszán, tehát még saját „ihletének apálya idején”. Itt elengedhetetlen egy hosszabb idézet e nagyon fontos szövegből. A költői gyakorlat szerint „távolról se az adott világ, vagy a szerzett ismeretek valamiféle poétikus műfordítása. Ellenkezőleg. Hasonlóan a teremtéshez, minden alko-

tás valamiképpen a semmiből ered, Isten alázatának a semmijéből. Ha konkrét élmény is a mozgatója, a költőnek az írás első várokozásában és mozdulatában mindent, még élményét is el kell felednie. Csak üresen várokozó lapra kerülhet valóságos szöveg. Csak az ilyen várokozás csendjében jelenhet meg az első, élményen túli, kreatív indíttatás. Ez sokszor egy szó, olykor egy kép megfeszíthetetlen és érthetetlen erejű ösztönzése, amiben azonban nem lehet nem bizakodnia, nem lehet nem hinnie a költőnek. A személyes *munka* egyedül ezután az *ingyenes indíttatás* után következhet.”

Ugyanezt mondja 1974. május 12-én: „a nagy tettekben és fölismerésekben mindig túlteng az ingyenesség. [...] Egy közepes vagy rossz regényt irtóztató fáradság lehet megírni, mivel ez csakis önerőből lehetséges. De egy remekmű tulajdonképpen önmagát írja, s alkotójának – azt nemerni mondani – csak a ceruzát kell tartania hozzá.” Pilinszky szerint az *ihlet* és *sugallat* voltaképp az ingyenes indíttatás szinonimái.

„szigeteket írok és közben ott a tenger”

E tanulmányban nem elemezni kívántam Pilinszky költészetét, csupán tettenérni őt a korszakváltás kegyelmi állapotában, az ingyenes indíttatás kellős közepén. Természetesen a művekről is szó esett, nem csupán írásuk okáról és körülményeiről. Véleményem szerint Pilinszky *Utószó* című verse nemcsak az *Apokrif*, de egyben költészete második korszakának is az utószava. Maga a *Nagyvárosi ikonok* ciklus a mind rövidebb versek, illetve/és a teljes elhallgatás felé vezet. De a ciklus időben is utolsó, 1968. és 1970. között írt darabjai (*A hóhér naplójából*; *Merre, hogyan?*; *Szent lator*) a harmadik korszak előhangjaként vagy akár nyitányaként is olvashatók. A *Merre, hogyan?*-ban a *Nagyvárosi ikonok* „örökvizes monstranciája” összetört szentségtartóként tér vissza, de – és ez a váltás biztos jele! – olyan töredék/törmelék ez, amelyben a tenger hömpölyög!

Pilinszky költői megújulásából a *Szálkák* (1972) mellett még két új kötetre – *Végkifejlet*, 1974 és *Kráter*, 1976 – futotta. A költő a hetvenes évek közepén elhallgatott. 1978-ban megismerkedett Ingrid Ficheux gitárművésszel, akivel két év múlva egyházi házasságot kötött. Már idéztem Kocsis Zoltánt, aki szerint Ingrid volt az első nő a költő életében, aki minden szempontból illet hozzá. Ugyancsak Kocsis Zoltán figyelmeztetett, hogy Pilinszky, bár nem írt 1975 után verset, így Ingridhez sem, de *Válogatott művei* 1978-as kiadásában az 1948-as *Mire megjössz* című költeményét „utólag” Ingridnek ajánlotta.

Elképzelem, mi történhetett volna, ha Pilinszky nem hal meg viszonylag fiatalon. Ez esetben hallgatása éveit után egy újabb lírai korszaka, költői megújulása is bekövetkezhetett volna! Talán prózaíró korszaka, mely engem tömörségével, présbeszorított-ságával a *Harmadnapon* nagy verseire emlékeztet, szóval e korszak lezárulása ismét erőt adott volna a lírikusnak.

Talán.

E feltételezés nem egészen légből kapott. Pilinszky 1978. december 11-én így vallott Szilágyi János mikrofonja előtt: „amíg a tudós egyre többet akar tudni, az író újra és újra semmit se akar tudni. Tudniillik ez az az út, hogy újra, elsődlegesen tudja kitapintani azt amiről ír [...], valószínűleg a hallgatásaim ezért vannak. Én szigeteket írok és közben ott a tenger, és hát legalábbis idáig nem várokoztam hiába, mindig megjelent ez az új sziget.” Krassó Lászlónak 1980. június 16-án nyilatkozott. Hosszú ideig nem írt (verset), de nem bánja. Szerinte „Shakespeare esetében a legnyilvánvalóbb, hogy hir-

telen a csúcson elnémul, és nincs tovább. [...] Majdnem úgy mondanám, hogy egy életműnek akkor van vége, ha fejünkre esik egy téglá. Ez történt Schuberttel, Mozarttal és ezt történt József Attilával, és az életművüket egyáltalán nem érezzük befejezetlennek.”

Még sokáig folytathatnám. Idézhetném például Lator Lászlót, aki szerint Pilinszky, aki „a hatvanas években megváltoztatta költészetét és egy modern, nyugat európai nyelvet hozott létre, idővel ezt az új, fogalmi költészetét is felélte.”

Magam inkább Pilinszkyvel tartok. A költő szigeteket írt. *A Szálkák – Végkifejlet – Kráter összefüggő szigetvilág.* Aztán..., az élet (és a mű) véget ért a következő sziget elérése előtt.

(A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusra [Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.] készült előadás.)

IRODALOM

Pilinszky János: *Összegyűjtött művei. Beszélgetések.* Szerkesztette, a szöveget gondozta, a mutatókat és a jegyzeteket készítette, az utószót írta Hafner Zoltán. Bp. 1994.

Pilinszky János: *Összegyűjtött művei. Tanulmányok, esszék, cikkek. I–II.* Szerkesztette, a szöveget gondozta, a mutatókat készítette és az utószót írta Hafner Zoltán. Bp. 1993.

Pilinszky János: *Összes versei.* Szerkesztette, a szöveget gondozta és az utószót írta Hafner Zoltán. Bp. 1996.

Pilinszky János: *Szálkák.* [Versek] Bp. 1972.

Pilinszky János: *Válogatott művei.* Szerkesztette Domokos Mátyás. Bp. 1978.

In memoriam Pilinszky. Összeállította és az interjúkat készítette Bogyay Katalin. Bp. (1989.)

Ezüstkönyv 1969–1993. Tatabánya, 1994. (Új Forrás Könyvek 20.)

Tamás Gáspár Miklós: *A teória esélyei.* Bukarest, 1975.

Költői (ön)arckép-töredékek

Pilinszky János kiadatlan leveleiből

I.

PILINSZKY JÁNOSNÉNAK

[Róma, 1948. január 8. előtt]

Drága Anyukám! Még nem kaptam meg válaszodat, de máris írok, mert nem győzőm kivárni a postát. Megküldöm a verseim kéziratát is, bár itt versírásra nem éppen legalkalmasabb a környezetem. Kezdem azon, hogy nincs külön szobám, meg azután az idegenség is rettenetesen szétszed: nem tudok kellően koncentrálni. Az elsőt, a „Kihült világ”-ot, még Chernexben írtam, a másikat, a „Piéta”-t már itt Rómában. Bár nem nagyon szeretem, ezt is megküldöm a Válasznak. Ha nekik nem felel meg, add oda Thurzónak, vagy ha ő már nincs itthon, Rónaynak a Vigilia számára. Sárközy-nénak veled egyidőben küldöm meg, úgyhogy egy-két nap múlva már fölhívhatod a válaszért: kell-e nekik vagy sem? Hogy könnyebben megérthesd a verset, ide írom rövid magyarázatát. Mária ölében fekszik Jézus. Az eleven idegrendszer, az eleven érzékek nem tudnak mit kezdeni a halottal, s keserűen a gyászoló ellen fordulnak, mivel életre születek és csakis az élettel szemben bizonyulnak engedelmes szolgálóknak. Az anyának minden érzékit meg kell ölnie magában, a pusztza, dermedt gyászba kell kövülnie, hogy méltó társa lehessen az ölében fekvő halottnak. S most, minden fejtegetés nélkül a vers befejező sora: s ő, mármint Jézus, harmadnapra föltámadott. Tehát ki nem mondottan azt akarom szuggerálni, hogy az anya áldozata a megtagadott életerőt mintegy átmenti a fiúba, s egy ilyen feneketlen szeretet kell ahhoz, hogy a fiú dicsőségesen életre keljen. A másik versem egyszerűbb, s talán minden kommentár nélkül is megérted. Mindkettőben van egy-két jó sor, ha egészükben töredezetek is. A Pietában a harmadik szakasz s a Kihült világban a második és negyedik két-két befejező sora: „Az életem rég nem enyém már, vadhusként nő a szivemen”, „Mint hervadás az őszi lombot, a pusztulás bebalzsamoz.” De hát azt hiszem, elég is a költői beszédből, s következő levelemben – válaszul a tiétekére – már értelmesebb dolgokról is fogok csevegni. A mostanival csak kedvet akartam csinálni nektek, hogy időnként a köteles postátokon kívül is írjatok.

Számtalanszor ölel: J.

*

[külön lapon:]

Kihült világ

*E világ nem az én világom,
csupán a szervek kényszere,
hogy egyre beljebb, mint a féreg,
furakodom beleibe.*

*Így táplálkozom a halállal,
és így lakik jól ő velem.
Az életem rég nem enyém már,
vadhúsként nő a szívemen!*

*Minden teremtetten elevenből
kijózanodva a szemét,
így ütközik ki, leplezetlen
föladva hiú szégyenét.*

*A mindörökre ismeretlen
végülis így lesz otthonos,
mint hervadás az őszi lombot,
a pusztulás bebalzsamoz.*

*Kihűlt világ ez, senki földje!
S mint tetejébe hajított
ócskavasak, holtan merednek
reményeink, a csillagok.*

Pilinszky János

[Külön lapon:]

Pieta

*Cserbenhagyott tulajdon tested,
a rádzúduló tetemet
már nem bírták, és szakadozva
elengedték az idegek.*

*Mint ágaskodó, riadt csorda,
ha szakadéknak kergetik,
fenyegetőn utadat állták
visszahőkölt érzékeid.*

*Már csak az eszeveszett csókok
vak folyosóin vágta át
egy-egy menekvő szívverésed
a halott szívéig magát!*

*Nem érdemelhetett kegyelmet:
mint elvaduló idegent,
le kellett csontjaidról marjad
lázadozó elevened!*

*Hogy méltó lehess a halálhoz,
ki öledben fészket rakott:
időtlen gyásszá csupaszodtál!
– S ő harmadnap föltámadott.*

Pilinszky János

II.

CZJZEK ÉVÁNAK

[Budapest, 1961.] okt. 9.

Pilinszky János
Budapest V.
Molnár u. 17. III. em.

Kedves Éva!

Bocsásson meg, hogy zavarom. Levelemmel egyidejűleg megküldöm az „Új Írás” c. folyóirat szeptemberi számát. „Rekviem” címmel egy filmvázlatom jelent meg benne; félkészáru, s inkább csak részletes koreográfiája egy teljes filmnek. A rekviem-formával azt kívántam érzékeltetni, hogy a téma mélyen érintett, mégse saját élményem volt. Inkább *megidézése*, mint *ábrázolása* a történetnek. A másik látens mondanivalóm annak az életmozgásnak érzékeltetése, miszerint örökösen útban vagyunk és kifelé megyünk, sose táborozunk le, se életünk egészében, se egyes szakaszaiban. Még a drámai csomópontokat is átlengi az életmozgásnak ez a „huzata”.

Publikációmát idehaza az irodalom érdeklődéssel fogadta,¹ de filmdramaturgiánk szerint számunkra ez a fajta út formailag járhatatlan. Nagyon örülnék, ha tudna valamit kezdeni vele, akár folyóiratban, akár filmen. Most persze csak tájékoztatást kérek, hiszen végül minden konkretizálás egyedül a Szerzői Jogvédő Irodán keresztül történhet (Bp. V. Deák Férenc u. 15.).

Még egyszer bocsássa meg, hogy zavartam. Fáradozását előre is hálásan köszönöm. Férjével együtt sok szeretettel üdvözlí: János

III.

CZJZEK ÉVÁNAK

[Budapest,] 1961. dec. 2.

Kedves Éva!

Nagyon aggaszt, hogy az egész ügy túl nagy gondot okoz Magának. Ezt nem szeretném, bármilyen jól esik is. A publikációt illetően különben tökéletesen igaza van, s hogy mit tesz, boldogan Magára bízom. A kért példányokat¹ levelemmel együtt ma adom postára. Különben írással kapcsolatban volna talán még egy hasznosítható megjegyzésem. Filmem: a dráma fele fejlesztett költészet, de mivel filmről van szó, ez

„képekben”, méghozzá „konkrét képekben”, s nem nyelvi eszközökkel történik. Ezen a szinten az „esemény” átértékelődik; némi merészséggel szólva „liturgikus szinten” játszódik, „liturgikus értékű”. A film sajátos nyelvén ez valami olyasmi lehetne, mint színpadon a modern verses dráma.

Kedves Éva, köszönöm gondoskodását, s már eddigi fáradozása is sokkal több, mint amennyit reméltem. Remélem, jól van? Kézcsókkal, igaz barátja:

Jancsi.

IV.

SZEKÉR ENDRÉNEK

[Budapest,] 1963. március 22.

Kedves Barátom!

Nagyon jól esett leveled. A kecskeméti út hosszú időre szóló emlék, vigasz marad számomra. Saját érdekem, hogy ne veszítsem el, őrizgessem magamban.

A magyarázatok! Nem, nem vagyok ellensége a magyarázatoknak – ameddig az szükséges és lehetséges. Szeretem a szép, erős szerkezeteket – de csak mint kihívást, amit fölül kell múlni, s minek kereteiből lávaként kell *túlformnia* a mondanivalónak. A művészet: törvény és szabadság, szeszély és logika. A jó szerkesztő örökösen igyekszik sakk-mattolni önmagát, hogy így kényszerítse ki önmaga fölülmúlását. (Bocsáss meg e hevenyészett fogalmazásért; lényeges, hogy megértsd, mire célzok?) A farkasbetét pontosan az a része a versnek, hol kontrollom kialudt, kiolvadtak a racionális biztosítékok. De az egészen belül ez és ennek a résznek a szerepe. Persze – utólag – ezt is „megmagyarázhatom”. Az oratórium jelentése ebben a fabulában a legeggyetemesebb, s túl az emberin *minden előre* kiterjed. Szól a kitaszítottság pozicionális nagyságáról. (A keresztény hitben a mártír ilyen *pozicionális szent*; gondolj az „apró szentekre”.) Ebben a drámai pozícióban a kitaszított farkas is áldozati bárány, s így is viselkedik. Harmadszor: figyelmeztetés arra, hogy akit a világ kitaszít, azt mindig is farkasnak bélyegzi, ahogy Jézust is annak tekintette, ragadozónak, ki a nyájra les. Az Ecce Homót én – e pszichológiai áttételeknek megfelelően – bátran jelképezném bekerített farkasként a vadászok gyűrűjében: csak annál tündöklőbb lenne bárányorsának *gyémántérve*.

S a kockák! Igazad van. A gyerekkor iszonyatossá nőtt játék kockái ezek, s szegletességükkel az iszonyat geometriáját követik egy „kerek világ” megnyugtató képzetével szemben.

Kedves Bandi, barátainkat, Lacit, Miskát és Sanyit is sokszor üdvözlöm, s természetesen külön „az Osztályt”, s nagyon kedves, közvetlen főnöknőjüket.¹ A fényképeket várva, s rövidesen írok magának a II. c-nek is. Külön jól esett a lányok kedvessége, kár, hogy már öreg vagyok, s „kifelé megyek”. Idehaza nagyon sok munka várt, ezért Ruttkait még csak telefonon se tudtam felhívni. Némi kis türelmet kérek.

Igaz barátsággal, szeretettel:

Jancsi

V.

LORAND GASPARNAK

[Velem,] 1980. II. 11.

Drága Lorand!

Bocsáss meg, hogy csak most írok. De kórházban voltam, s csak nagy nehezen sikerült ismét kimásznom a depresszióból. Különben – ha lesz erőm – regényem következő fejezetét a depresszióról szeretném megírni, mivel még az orvosokról is az volt az érzésem, hogy csak vaktában „kezelik”.

Előszavad megrendített: mélységesen rólam szól, szerető objektivitással.¹ Van más szeretet, más megértés?

Igyekszem kérdéseidre válaszolni: A porkoláb középkori börtönőr, bakó volt. A porkolábparaszt kifejezéssel a falvakon átterelt deportáltak stációit akartam érzékeltetni. A város után a falvak „közönyét”.

Massza: a megdarált hús, a péppé gyúrt kenyér. A hangsúly így nem is annyira a tömegen – hanem a *tagolatlan* tömegen van. Hogy miért zuhog? Mivelhogy az erőtlen lábak (a már-már alig létező lábak) egyre nagyobb erővel zuhannak, vágódnak a földhöz, ahogy a sántáknál is mindig a sánta láb dobbantása a zajosabb. Már nem lép, már csak zuhan. S az *én tömegem*: masszaként zuhog, a kimerültség tonnáival.²

Simone Weilnek „idő-tér kereszt” kifejezése számtalanszor visszatér; ha szó szerint fordítod: kifogástalanul megfelel szellemének.³

Igen: s'accom[p]lit.⁴

Homage ... S. S.

A sorok itt *sorsát* villantják fel, bünbeesését jelzik. Ezért talán: tout entier.⁵

A kesztyű (akár a hóhérok kesztyűje) bűnére utal. A zsák az elkövetett bűn poklára, amiből – akár a purgatóriumból – delfinként szabadul, mivel a pokol örökléte csak pseudoöröklét lehet.

Adataim:

Születtem: 1921. nov. 27. Bp.

Érettségiztem: 1939-ben a piaristáknál.

Első verseim 16 éves koromban jelentek meg.

Köteteim: *Trapéz és korlát* (1946), *Harmadnapon* (1959), *Nagyvárosi ikonok* (1970), *Szállkák* (1972), *Végkifejlet* (versek és drámák; 1974) *Kráter* (1976), *Beszélgetések Sheryl Suttonnal* (1977). Két díjat kaptam: Baumgarten-díj (1947), József Attila-díj (1971). Kötetem jelent meg angolul, svédül, németül. Az első angol kötetemet, mely később New Yorkban is megjelent Ted Hughes fordította, a másodikat „Crater” címmel Peter Jay. Svéd fordítóm: Thomas Tronströmer. Téged megelőzően Pierre Emmanuel volt legkiemelkedőbb francia fordítóm.

Fölolvasásaim: 1965, '67 (Bécs), 1969, 1972 (Poetry International, Elisabeth Hall), 1976 (London, Manchester), 1978 (Párizs, Odeon, Baudelaire-cent[enári]um] alkalmával).

Jelenleg vidéken élek és depressziómmal küszködöm. Az utcára is alig megyek ki. Hosszú szünet után regényemet folytatom, igyekszem folytatni. Operát írtam Kocsis Zoltán számára.

Drága Lorand, édes Jacqueline! Ezek az adataim. A valóság? Kevés embert szerettem annyira, mint titeket. És szívem mélyéig tudom, hogy ti is szerettek. A többi: kegyelem.

Jancsitok

P.S. Teljesen hülye vagyok. Gasparnak szólítottalak.⁶ S ami még súlyosabb meg se köszöntem kötetedet. Szél és kő, fujdogáló szikla – a teremtés folyamatos lehellete! Még betegen is tudtam olvasni, ahogy Bach, Mozart és Schubert is gyógyító – de csak a 0-pont után. A Zéró-ponton: nincsen világ és nincs megállás.

Je vous embrusse très-très fort...⁷

JEGYZETEK

I. Gépirat, MTA K, Ms 5949/288–289.

II. K, B.n.; CT

1. A *Rekviem* Fehér Ferenc kísérőtanulmányával jelent meg az Új Írás 1961. szeptemberi számában; ebben több ideológiai kifogást emel a forgatókönyvvvel kapcsolatban. Kötetbeli megjelenésekor további kritikákat kapott.

III. K, B.n.; CT

1. Talán az Új Írás 1961. szeptemberi számáról lehet szó, amelyben a *Rekviem* megjelent.

IV. K; CT

Szekér Endre (1935) 1963-ban a kecskeméti Katona József Gimnázium tanára; 1969-től a Forrás főszerkesztő-helyettese.

1. Az említett barátok: Orosz László, Varga Mihály, Szabadi Sándor. Az osztályfőnök Csongor Edéné.
2. Ruttkai: Ruttkai Éva; baráti kapcsolatban volt Pilinszkyvel; hagyatékában nincsenek a költőtől levelek.

V. K; CT

1. Lorand Gaspar: *Débris et rayonnement*. In: János Pilinszky: *Poèmes choisis*. (A kötetet Sarah Clair közreműködésével Lorand Gaspar fordította.) Gallimard–Corvina, 1982. – Az előszó magyarul: L. G.: *Roncs és ragyogás*. Nagyvilág, 1981. augusztus, 1241–1242. (Ford. Ádám Péter)
2. *porkoláb, porkolábparaszt; massa*: utalás a *KZ-oratóriumra*.
3. Utalás a *Juttának* (1970) c. vers harmadik részére („Latrokként – Simone Weil gyönyörű szavával / – tér és idő keresztjére / vagyunk mi verve emberek.”)
4. *s’accomplit*: beteljesedik, megtörténik. – Utalás a *Nyitás* (1972) c. versre: „A gyerekkor alkímiája / beteljesül, sikerül végre.” Franciául: „L’alchimie de l’enfance / s’accomplit, réussit enfin.” (In: *Poèmes choisis*, 80.)
5. *Hommage ... S. S.: Hommage ... Sheryl Sutton II.* (1974) *tout entier*: „aztán egészen mint a zsák” – franciául: „puis tout entier comme le sac” (In: *Poèmes choisis*, 132.)
6. Pilinszky a levél megszólításában először Gaspart írt, utólag javította ki Lorandra.
7. *Je vous...: Melegen ölellek titeket...*

„Ars poetica”-k

Megjegyzés: a kollázs-jellegű bevezetések a költők jóváhagyásával és hozzájárulásával készültek.

Pilinszky János

Ars poetica-kollázs

Születtem 1921. november 27.-én Budapesten, a nyilas jegyében. Baltenyeremről azt mondják, akár egy közönséges bűnözőé lehetne, míg jobb tenyerem bizonyos rendre és tehetségre vall. Ahogy a gyerekkori fényképeket, hűen a letűnt valósághoz, elnézegetem, nővérem egy sellő szépségével uralkodott felettem, miközben én, az alávettetés nyugalmával végülis olyan zavartalanul növekedtem fel védnöksége alatt, akár egy üvegázi növény, amelyik különben elpusztulna. Én szinte alig éltem, de a hidegrázásig érzékelttem mindent, amit velem tettek, és főként, ami körülöttem történt. Nénikém apácafőnöknő volt, így életem, jórészt egyszerű apácák és félig intézetbe, félig börtönbe zárt fiatakorú prostituáltak között töltöttem. Így egymással összekeveredve részese voltam ünnepségeknek és felejthetetlen ceremóniáknak, együtt az apácákkal és utcalányokkal, míg az első sorban ott ült egy szerzetes vagy egy püspök. A sok-sok ölelgető és nyilván nem miattam, olykor még hangos sírásban is kitörő apáca vagy intézeti lány egész életemre megjelöltek, holott közben csak a fák koronáját néztem, vagy egyszerűen a lebukó napot, a megértés leghalványabb kényszere nélkül.

A háború és a belőle következő társadalmi változások, a szörnyűségek, a háború botránya és a gyűjtőtáborok számomra a legnagyobb sérelmet jelentették, nem élményt, sérelmet!

Mint katona kerültem ki 44 őszén Németországba. Itt egyrészt olyan méretű eszenciális ürességet és hazátlanságot kellett megtapasztalnom, mint József Attila szkizofrén világhiánya objektívalódott volna, egyetemes fokon. Másrészt az emberi közöségnek és összetartozásnak eddig nem is gyanított élménye várt rám. Földnek, világnak, embernek olyan gyengesége, ami utoljára talán csak a „nagy” irodalmakban, az ő eposzok, vagy a görög sorstragédiák idején volt birtokunkban, s amit az újkori irodalmakban elfelejtettünk. Ismét megtanultuk, mit jelent éhezni, és enni adni; mi a szomszúság és mi a mezítelenség. A könyörület. A hazátlanság. És a megérkezés.

Pontosan a koncentrációs táborok világában valami egészen hihetetlen történt. A tárgyak maguk is keresztutat jártak, passiót jártak, ami a legritkább a történelemben. Hétköznapi civilizációnk szinte valamennyi tárgya résztvett ebben: bőrdöngők, pokrócok, evőeszközök, csajkák.

A háború súlyos igazságra ébresztett rá. Arra, hogy a művészet legfőbb tárgya a tragikum, a jóvátehetetlen. A múlt, a lezártág végleges közegében kell megtennie a művésznek az első, valódi, reménykeltő lépést. Túl a humánumon, és a legnemesebb szándékú pedagógián, ebben vélem felfedezni a művészet eleve transzcendentális jellegét.

A művészetben a tökéletes igénytelenség érdekel, a gyerekek, az öregek és a haltottak beszéde. Úgy szeretnék írni, mintha tulajdonképpen hallgatnék.

Ha megkérdeznék, mi is az én költői nyelvem, igazság szerint azt kellene válaszolnom: valamiféle nyelvnélküliség, valamiféle nyelvi szegénység. Az anyanyelvet édesanyám szerencsétlenül járt, beteg nővérétől tanultam, aki alig jutott túl a gyermeki da-

dogáson. Beszélni nagy megerőltetést jelentett számára. Én, a gyerek tanítgattam, de sehogy se ment a lecke. Aztán egyszer, napok múlva, keze közé fogva arcomat, ki-mondta először az annyit gyakorolt szót, azt, hogy: *fa*.

Nem véletlen, hogy minden költő vissza akar térni a *nem-tudáshoz*. S amikor semmit sem tud, akkor veszi kezébe a ceruzát. És ezért szereti minden költő tulajdonképpen a gyerekkort. Mert akkor egy-egy tárggyal *önmagában* tudott érintkezni. Tehát, a keletkezéssel érintkezett. Felnőtté válni annyi, hogy összefüggésekben gondolkodunk. Ma úgy mondják: *struktúrákban*. A művészetnek nem ez az érdekes, a művészetnek az az érdekes, hogy a *keletkezéssel* lépjen érintkezésbe! Korunk emberét nem érdekli a költészet, csupán az összefüggések, tehát egy másodrendű szintje a létnek.

A költészet számomra éppen nem úgy nyelven-tüli, hanem sokkalta inkább nyelven-inneni, nyelv-alatti jelenség, ahogy az élet is alatta marad a mindenség egészének. Egy költő számomra olyan kazamata lakója, akinek a tapintás végülis fontosabb annál, mint amit kitapintott. Gondoljunk Hölderlinre és Don Juanra. S a világ egészével úgy kíván találkozni, hogy mindinkább beéri azzal, ami a tányér alján megmaradt.

Az újabb korból igazában négy ilyen művészt ismerek: az egyik Dosztojevszkij, a másik Simone Weil, a harmadik Witold Gombrowicz és a negyedik Robert Wilson, amikor a „Le regard du sourd” c. művét írta és színrehozta.

Simone Weilnél rábukkantam egy mondatra, amely meghatározza, sőt, talán meg is haladja ars poeticá-mat. Ez a mondat így hangzik: „A világ létezik, rossz és irreális. Isten nem létezik, jó és reális.”

Simone Weilt kiegészítve idézhetnék még egy mondatot, amely nagy szerepet játszott belső életemben, és bizonyos értelemben összhangban áll Weil mondatával. Ez a mondat Rilketől származik és így hangzik: „Rettenetes, hogy a tények miatt soha nem ismerhetjük meg a valóságot!”

Ha számolhatok azzal, hogy van valamiféle esztétikám, akkor ez: *mindenkor újra semmit sem tudni!* Anti-felvilágosult vagyok és a valószínűleg összetett dolgokról szeretnék nagyon egyszerű és elmélyült módon írni, úgy valahogy, mint amiképpen nagy-néném költő volt a *fa* megnevezésének pillanatában.

Művészi teremtés a szó szoros értelmében nincsen. De az engedelmes képzelet érintkezésbe léphet azzal az abszolút szabadsággal, szeretettel, jelenléttel és otthonossággal, amivel Isten a világot választotta.

Amint azt szóhasználatom máris elárulja, számomra a művészet alapvetően vallásos eredetű.

Bukásunk a teremtés realitását a pusztá exisztálás irreálitásával redukálta. *Azóta* a művészet a *képzelet morálja*, hozzájárulása, veritékes munkája a teremtés realitásának, inkarnációjának a beteljesítésére, helyreállítására. „Et incarnatus est” – azóta minden remekmű zárómondata, hitelesítő pecsétje lehetne.

Ha a „vallásos művész” mai rendeltetési helye egyáltalán megjelölhető: az egyedül a végletes türelem és testvéri megosztózás posztja lehet. S talán épp ezzel, hogy valamennyien, kivétel nélkül a lehető legtávolabbra kerültünk – jutottunk közelebb egy „evangéliumi esztétika” megvalósításához.

Végző soron mindig és mindenki ugyanazon az aratáson dolgozik, még a deinkarnáció és a manipulánsok irodalma is, ha mással nem, tévelygésével siettetve a drámát – képzeletünk drámáját, megtestesülésünk drámáját – a *kifejlet* felé.

Amit tudok, egyedül annyi, hogy Isten időről-időre átvérzi a történelem szövetét, s a szituáció kegyelméből az ember ismét engedelmessé válik. Isten az, s egyedül ő az, aki ír: a történesek szövetére vagy a papírra.

Miközben földrészünk egyik fele századokon át az egyén, a szabadság és a bonyolultság drámáját írta, másik fele a közösség, az elnyomatás és az egyszerű emberi sors nehézségeiről vallott időtlen időközön keresztül. Egyetlen példát említenék. A nyugat festészete a XIII. és XIV. század körül a mozdulatlanság potenciális univerzumából kilépve a reneszánszon át a barokk mozgásviharig a szabadság problematikájának vázsnait festette, miközben keleten az ikonok mozdulatlanok maradtak, s egyedül intenzitásuk hullámozása vallott örök evidenciával mindarról, amit azt időben lehetetlen volt kimondaniok.

Ebből az egyetlen példából is könnyű lenne levonni azt a következtetést, hogy hosszú időn keresztül a nyugat a szabadság és az egyéniség, a kelet az elnyomatás és kollektivitás problematikájának információcseréjében élt. De ez sem igaz, se a múlt, se a jelenre vonatkozólag. A múlt században egy Dosztojevszkij épp keleten írta meg az egyén, s jelen századunkban egy Simone Weil az emberi massa leghitelesebb passzusait. A valódi „engedelmese” mindenkor mindenről tudtak és tájékoztattak. Csak a főlzínen létezik két Európa (pontosabban három: a harmadiknak Közép-Európát jelölném meg, mint a két fél drámai szembesítésének a helyét.) Valójában: a képzelet drámája egy és oszthatatlan. S miközben a felszínen – az üdvösség elodázásával – a tévedések és tévelygések legkülönbözőbb variánsai és rögtönzései zajlanak a tükör és a hétköznapi kölcsönhatásában, a mélyben töretlen az egység, a tehervállás, az igazság szeretete, a megrendültség és engedelmesség folyamatossága. Igaz, ennek az egységnek és folyamatosságnak csak időnként művészet, csak időnként irodalom a neve. Mit számít? A képzelet valódi történetében a hallgatás olykor fontosabb minden leírt mondatnál.

Optimisták vagy pesszimisták csak belátható távlatokban lehetünk. Az ember a maga beláthatatlanságával mindkét fogalmat meghaladja. Az a művészet, ami újra és újra kezébe veszi a jóvátehetetlent, mi volna egyéb, mint képtelen remény? Ha ebben a kérdésben valamit is szememre lehetne vetni, inkább annak az embernek gyermekien csökönyös bizalma, aki még a kifulladás árán sem akar fölébredni.

Ez a kollázs a következő szövegekből készült:

1. Lengyel Péter interjúja Pilinszky Jánossal, a *Látogatóban* c. tanulmánykötet II. részéből; Gondolat, Budapest, 1971.
2. „Mindenkör újra semmit sem tudni”; Rada Saratlić beszélgetése Pilinszky Jánossal; megjelent 1975-ben, a belgrádi *Književne Novine*-ben.
3. Részletek a „Beszélgetések Sheryl Sutton-nal” c. új könyvből, amely nemsokára megjelenik.
4. Cs. Szabó László interjúja Pilinszky Jánossal; megjelent a párizsi *Magyar Műhely* 1968. december 1.-i számában.
5. Béládi Miklós: *Érintkezési pontok* c. könyvében (Budapest, 1974), a „Költő a senki földjén” c. tanulmányban szereplő Pilinszky-idézetek.
6. Pilinszky János: „A teremtké képzelet sorsa korunkban” c. tanulmánya; *Nagyvárosi ikonok*, Budapest, 1970.
7. Dedinszky Erika interjúja Pilinszky Jánossal, 1976. március; *magnetofonfelvétel*.

Kis éjizene

Virágcsokor
Óh, vesztőhelyek illata!

Párbeszéd
*Eresszettek be, itt vagyok,
nyissatok ajtót, megérkeztem.*

*Nincs ajtó, mit megnyithatunk.
Nincs retesz, ami kirekesszen.*

Éjféli
*Elgurulnak az ismeretlen csöndben,
mélyen a csillagok alatt
elgurulnak
s megállanak
a mozdulatlan billiárdgolyók.*

Mozart
*Egy ház, egy udvar. Álmom és halálom.
Déli csönd, emlékezet.
Reflektorfény a falakon,
üresség és márványerek.*

*„Dans cette maison habita Mozart”
Mozart lakott itt valaha.
Egy vázában virágcsokor.*

Óh, vesztőhelyek illata!

Párizs, 1963.

*

Péntek délben Paule-nál ebédelek, s tegnap is jártam este azon a vidéken. Láttam valami gyönyörűt! Csupa omladékos házrom közt egy kivilágított kerek udvart. A ház mintha sárgás rózsaszín zsírkőből épült volna; sehol egy hang, az ablakok lefüggönyözve. Mint egy álomba, úgy mentem be az udvarba, a nagyon erős és nagyon csendes reflektorfénybe. A kőpadlón magas vázában mozdulatlan, tarka virágcsokor állt, mint egy „csendes-őrült”. Szinte ujjongva fedeztem föl a márványtáblát: „Itt élt Mozart, 1763-ban”! Nagyon szabad, és nagyon boldog voltam.

(Részlet egy Bartóc Ágneshez írt levélből; 1963. július)

*

De legsajátosabb élményem idáig egy esti séta ajándéka volt. Ez a város különben is éjszaka él a leginkább, ahogy Pest délelőtt.

– Nézz csak oda! – a Saint-Paul negyedében járunk, félig lebontott romházak, zegzugos sikátorok között. Barátom megérinti a karomat.

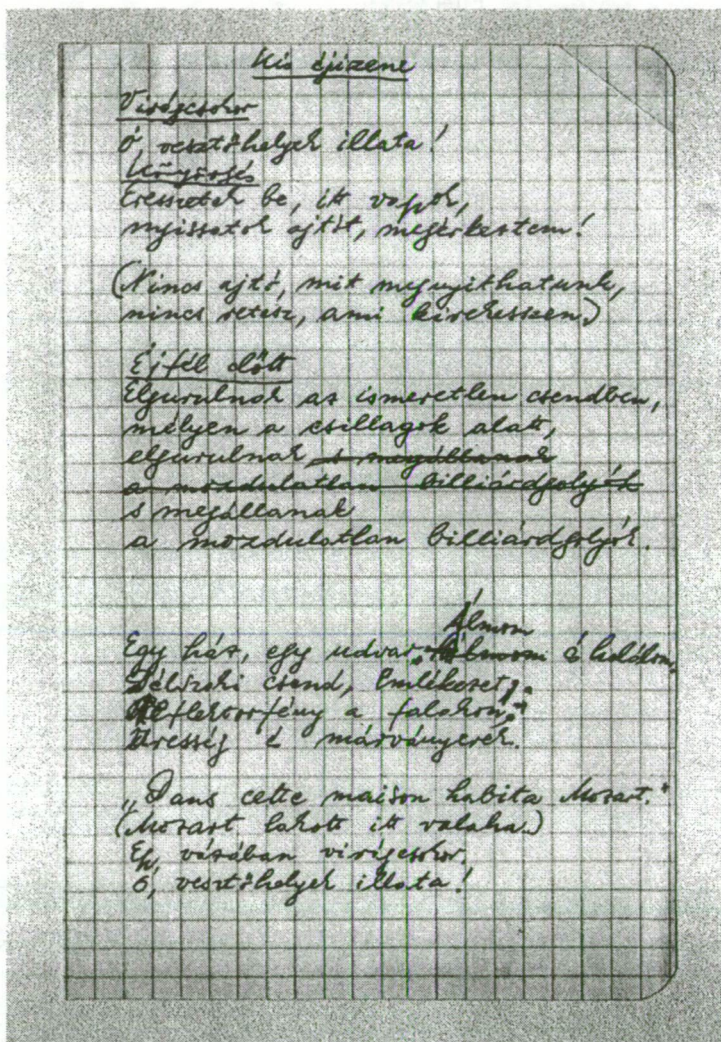
A többi nem is igaz talán. Bent reflektorokkal kivilágított palota a sötét kapualj mögött. A reflektorok hangtalan tüzeiben, mint a zsírkő, rózsaszín falak. Sehol egy lélek, lefüggönyözött ablakok, ládában délszaki növények. Az udvar kövezete, akár egy tenyér, oly hepehupás. Padlóján váza, virág, tökéletesen, tarkán s értelmetlenül.

Belépek az udvarba, mint egy álomba. Fölemelem az ujjamat, valamit mutatok: „Mozart habita dans cette maison en 1763”.

Falitábla: 1763-ban itt lakott Mozart, ebben a házban.

(Versailles, Chartres, Párizs – részlet; Új Ember, 1963. aug. 25.)

(Összeállította: HAFNER ZOLTÁN)

BENDE JÓZSEF

Pilinszky Franciaországban

Pilinszky hatvanas években kezdődő, majd egyre gyakoribbá váló nyugat-európai utazásainak egyik fő célpontja Franciaország volt. Utazásai olyan „találkozásokkal” ajándékozták meg, amelyek nagymértékben befolyásolták mind költészetét, mind magánéletét. Párizsi útjáról részben maga is beszámolt az Új Embernek írt leveleiben, az utóbbi években pedig már néhány visszaemlékezés is napvilágot látott (Bartóczi Agnes, Ingrid Ficheux, Lorand Gaspar, Papp Tibor, Wiener Pál). Az alábbi fordítások Pierre Emmanuelhez fűződő kapcsolata mellett franciaországi nyilvános szerepléseire hívják fel a figyelmet.

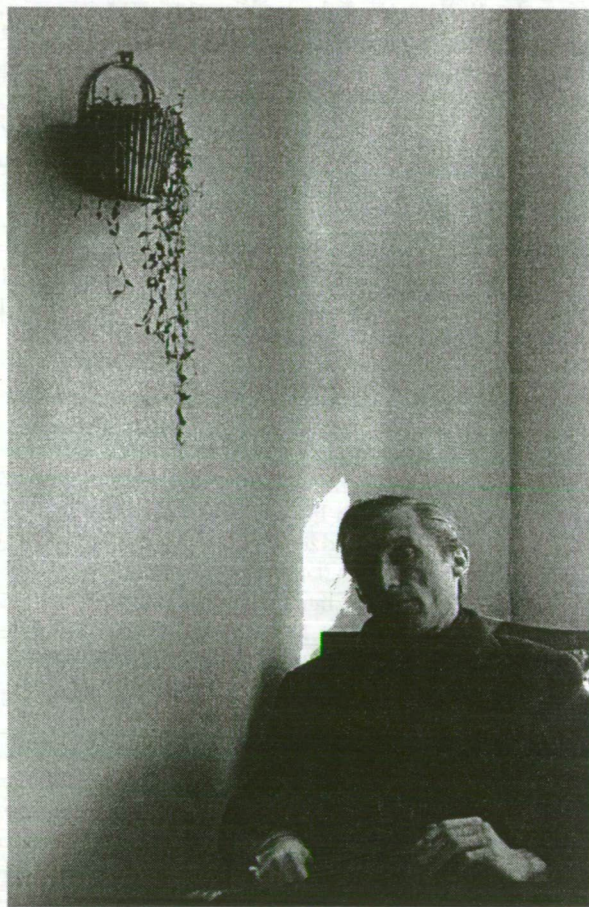
Első párizsi útjára 1963 nyarán került sor a Gara László által szerkesztett, máig egyedülálló magyar költészeti antológia (*Anthologie de la Poésie Hongroise du XII. siècle à nos jours*) megjelenése alkalmából. Saint-Germain-des-Prés és a Kaleidoszkóp című cikkében ír a Théâtre Le Kaleidoscope-ban június 28-án Mai magyar költők címmel rendezett estről, ahol a kötetből mutattak be szemelvényeket néhány Párizsban tartózkodó magyar költő (Weöres Sándor, Károly Ami, Határ Győző, Kormos István, Tardos Tibor) közreműködésével. Pilinszky *Apokrif* című versét Pierre Emmanuel olvasta fel saját fordításában. A francia költő barátként meghívólevelekkel és a *Fondation pour une Entraide intellectuelle Européenne* által folyósított ösztöndíjakkal, könyvkiutalványokkal segítette későbbi utazásaiban.

A Magyar Műhely által rendezett magyar nyelvű felolvasóesteken kívül Pilinszky nemzetközi találkozókra is részt vett Franciaországban. 1968 májusában a párizsi Odéon színházban rendeztek nemzetközi felolvasóesteket külföldi költők részvételével (például José Bergamin, Eugenio Montale, Tadeusz Rozewicz, Anne Hébert) a Baudelaire Emlékév alkalmából. A felolvasó költőket egy-egy kritikus mutatta be röviden. Pilinszky először oratóriuma előadását javasolta, végül verseivel szerepelt május 4-én és 6-án: *Apokrif, Aranykori töredék, Van Gogh, Négy soros, Passió, Utószó* (az *Apokrif* kivételével valamennyi Paul Chaulot fordításában). Az esteken Michel Deguy mutatta be a költőt.

A *Fondation pour une Entraide intellectuelle Européenne* szervezésében került sor 1970. október 9. és 13. között Poigny-la-Forêt-ban a *L'imagination créatrice* (A teremtő képzelet) elnevezésű nemzetközi találkozóra. Tizennégy országból érkeztek résztvevők: Pierre Emmanuel, Jean Onimus, Claude Vigée, Marc Eigeldinger, Jean Tordeur, Ioan Cusa, Jutta Scherrer, Roselyne Chenu és mások. Pilinszky Konrád Györggyel együtt vett részt a konferencián, október 13-án olvasta fel *Le monde moderne et L'imagination créatrice* című előadását (magyarul *A „teremtő képzelet” sorsa korunkban* címmel ismeretes). A találkozón készült hangfelvételek szerkesztett anyaga könyv alakban is megjelent 1971-ben.

A hetvenes években Pilinszky párizsi utazásainak is új korszaka kezdődött. Utolsó franciaországi nyilvános szereplése nagy valószínűséggel a Sorbanne-on 1972. május 4-én tartott előadása. *A kelet-európai kultúrák néhány adottságáról – Simone Weil gondolatvilágának tényében* című előadás szövegét Jelenits István publikálta először a hagyatékban szereplő magyar nyelvű gépirat alapján (Új Írás, 1983. dec.). A francia változat egy

példánya Jutta Scherrer birtokában van (7 gépelt oldal Pilinszky kézírásos javításaival, címe: *De quelques problèmes fondamentaux de l'art hongrois contemporain á la lumière de la pensée de Simone Weil*, fordította Czitrom Gábor). Jutta Scherrer szíves szóbeli közlése szerint az egyetem magyar nyelvi és irodalmi lektorátusának felkérése nyomán került sor az előadásra. Pilinszky 1972. május 29-én Montrealban is felolvasta ezt az írást a *L'écriture et l'errance* címmel rendezett québeci nemzetközi írótalálkozón. A találkozót szervező folyóirat, a *Liberté* 1972/6-os számában közölte az elhangzott előadások egy részét, így a magyar költő felolvasásának szövegét is. Párizsban az *Etudes*, a jezsuiták lapja publikálta *Regard sur l'art hongrois dans l'optique de Simone Weil* címmel (1973. jan.–jún.). A gépirat és a kanadai lapban megjelent szöveg megegyezik, az *Etudes*-ben közölt változat javított, néhány helyen rövidített. A magyar szöveghez viszonyítva nem tartalmaznak jelentős eltéréseket.

Pierre Emmanuel Pilinszkyhez írt leveleiből*

1.

Párizs, 1962. szeptember 28.

Kedves Barátom,

Nagy örömmre szolgált, hogy lefordíthattam szövegét az antológiába.¹ Ezzel kapcsolatban írt levele megtisztel és örömet szerez. Ahogyan azt már sorait közvetítő barátunknak² mondtam, szívesen lefordítanám más írásait is, amit publikálnánk egy francia lapban. Ha elküldené azt, amit leginkább szeretne fordításban látni, dolgoznánk rajta.

Nagyon köszönöm a nekem ajánlott verset³, barátunk majd lefordítja. Tudja, mekkora sikere volt itt az antológiának: napjainkban messze ez a legjobb vállalkozás ebben a nembn.

Baráti üdvözléssel:

A közeli viszontlátásra!

Pierre Emmanuel

2.

Párizs, 1962. november 7.

Kedves Barátom,

Várom oratóriumát, boldogan fogom elolvasni barátunk segítségével. Meglátjuk, hogyan lehetne lefordítani és esetlegesen bemutatni.⁴ Örömmel szolgáljuk a számunkra oly értékes barátságot.

Adja át üdvözetemet minden barátunknak!

Baráti üdvözléssel:

Pierre Emmanuel

3.

1964. december 4.

Kedves barátom,

Nagyon örültem, hogy láthattam⁵ és felfedeztem Simone Weil iránti érdeklődését. Gondolatvilága megegyezik az önével, s megteheti neki azt a nagy szolgálatot, hogy megismerteti Magyarországon. Abban is hiszek, hogy segíthet esztétikája megfogalmazásában: az efféle erőfeszítés ritka Magyarországon, ahol az alkotást nem mindig kíséri poétikai reflexió. A magam részéről örömmel küldenék Simone Weil-szövegeket, ha kívánja.⁶

Szükségtelen mondanom, hogy találkozásaink és barátsága milyen sokat jelent nekem. Rónayval és Agnessel⁷ együtt ön a legfontosabb számomra Budapesten.

Barátja:

Pierre Emmanuel

* A levelek Pilinszky hagyatékában találhatók. Jelzetszámuk sorrendben: Ms. 5950/410; Ms. 5950/411; Ms. 5950/413; Ms. 5950/415; Ms. 5950/416; Ms. 5943/35; Ms. 5950/419; Ms. 5950/420.

4.

Párizs, 1965. február 9.

Kedves Barátom,

Örülök, hogy megkapta a könyveimet. Kértem, küldjék el önnek Simone Weil Füzetait. Csodálom, hogy nekikezd egy ilyen nehéz mű fordításának, de meg vagyok győződve arról, hogy segíteni fog francia nyelvtudásának tökéletesítésében. Ez együtt jár művészetének fejlődésével, Simone Weil csodálatos művének közbenjárásával. Örülök ennek a találkozásnak, ez szinte gondviselészerű. Annak is örülök, hogy figyelmet szentel utolsó könyvemnek, s abból egy fejezetet lefordítana a Vigília számára. Nagy megtiszteltetés lenne számomra, ha ön fordítaná és Rónay bátor lapja publikálná.⁸

Ágnes nyolc napja itthon van. Beszélt nekem a Rekviem ama nevezetes fordítási problémájáról. El tudná küldeni azt a néhány javítást, melyet az ön példányán készítettem? Ez segítene átdolgozni a szöveget.¹⁰

Kedves barátom, a közeli viszontlátásra!

Fogadja szívélyes üdvözetemet.

Pierre Emmanuel

5.

Párizs, 1965. április 7.

Kedves Barátom,

Megadom nevét egyik barátomnak, Passeron Professzornak, aki április 21-től 23-ig Budapestén lesz. Szeretném, ha találkozna vele és segítségére lenne abban, hogy képet kapjon a magyar művészeti és irodalmi életéről. Néhány más baráthoz is elküldöm, így természetesen Rónayhoz.

Örülök, hogy lefordította ezt a szöveget. Szeretném, ha publikálnák Magyarországon.¹¹ Jó arra gondolni, hogy tovább foglalkozik Simone Weillel. Annak is örülök, hogy Lengyelországban járt, s ez önnek oly sokat jelentett. Ott megzenésítették az oratóriumát?¹²

Agnes barátián üdvözlí és én is szívélyesen.

Odaadó barátja:

Pierre Emmanuel

A legutolsó hírek szerint Passeron ekkor megy, de az is lehet, hogy egyáltalán nem.

6.

Párizs, 1968. január 12.

Kedves barátom,

A Baudelaire Emlékév Bizottsága költői esteket kíván szervezni külföldi költők részvételével a Kis Odéonban, a Nemzetek Színháza keretében.

Összesen öt est lesz, mindegyik két egymás utáni napon. Az alapelv a következő: a külföldi költők (esténként három vagy négy) egy válogatást olvasnak fel verseikből, melynek teljes terjedelme nem lesz több tíz percnél. Minden verset, közvetlenül felolvasása után, francia fordításban előad egy színész.

Következésképpen örömmel meghívom a május 4. és 6.-i esteken való részvételre. A Magyar Nagykövetség kulturális tanácsosa biztosított arról, hogy kérni fogja a Kul-

turális Kapcsolatok Intézetétől utazása költségeinek fedezését. A Baudelaire Emlékév Bizottsága 1000 frankos ösztöndíjat fizet önnek ittartózkodásához.¹³

Örülnek, ha a lehető leggyorsabban közölne velem egy 10 perces időtartamú válogatást verseiből, melyet lefordítottak Mme Bartóczsal, s azután átnézem.¹⁴ Kedves barátom, fogadja baráti üdvözetemet,

Pierre Emmanuel

7.

Párizs, 1970. január 16.

Kedves Barátom,

Köszönöm jókívánságait. Jelzem, hogy Gabriel Marcel ösztöndíjat szándékozik önnek adni, egy olyan jelentős ösztöndíjat, amely lehetővé tenné, hogy négy hónapot töltsön országunkban. Magától értetődik, hogy amennyiben elfogadja, mi maximálisan megkönnyítjük ittartózkodását Franciaországban.

Gabriel Marcel írni fog önnek, én pedig Boldizsár Ivánnak, hogy segítsen az adminisztrációs eljárásokban.¹⁵ Gabriel Marcel azt szeretné, hogy franciaországi tartózkodása könyvtáraink látogatása mellett intenzív franciaórákat is lehetővé tenne. Belátja, mekkora jelentőséget tulajdonítunk párizsi tartózkodásának a francia kultúra jávára. Remélem, hogy ez a terv 1970-ben megvalósulhat.¹⁶

barátja:

Pierre Emmanuel

8.

Párizs, 1970. március 6.

Kedves Barátom,

Örömmel olvastam levelét. Örülök, hogy a közeljövőben újra látom. Megfelelően ismeri már a francia nyelvet ahhoz, hogy jelenléte közöttünk nagyon eredményes legyen, s ne csak nyelvtudását tökéletesítse, de ismereteit is a francia gondolkodásról és költészetről, úgy, ahogyan ezek érdekesek önnek.

Jelzem, hogy jelenlétére számítunk, mert szükséges a Poigny „teremtő képzelet-ről” rendezett találkozón. Sőt azt hiszem, az egyik napon felszólalást is kérnek majd öntől. Október 8. és 13. között lesz a találkozó.¹⁷ Itt tudna maradni addig, vagy hazatér Magyarországra és ismét visszajön Franciaországba?

Sajnálattal tölt el, hogy ilyen híreket ír az egészségéről. Mit jelent ez a fogműtét, amely ennyire megviselte? Jól ápolják? És főleg, helyettesítik majd az elvesztett fogakat? Kérem, adjon hírt magáról.

Néhány nap múlva elküldöm Jacob című könyvemet, mely különösen közel áll hozzám.¹⁸

Kedves barátom, fogadja barátságom kifejezését.

Pierre Emmanuel

JEGYZETEK

1. Pierre Emmanuel az *Anthologie de la Poésie Hongroise du XII. siècle á nos jours* (Szerk.: Gara László, Seuil, Paris, 1962.) számára fordította Pilinszky Apokrif c. versét.
2. Gara László (1904–1966)
3. Pilinszky János: *Utószó*. Pierre Emmanuelnek. Új Írás, 1962. szept., 961. Franciául először Jean Follain fordításában jelent meg (Europe, 1963. júl.–aug., 99–100.)
4. A *KZ-Oratórium* Pierre Emmanuel fordításában: *Paradis obscur. Oratorio des camps de concentration*. (Les Lettres Nouvelles, 1964. szept.–okt., 182–193.) Bemutatójára 1970-ben került sor Orléans-ban.
5. Pierre Emmanuel 1964 novemberében járt Magyarországon a PEN Club meghívottjaként.
6. Pilinszky 1964 nyarán kezdte el olvasni és fordítani Simone Weil írásait. Először *Felebarátunk: a világ* című cikkében hivatkozik rá (Új Ember, 1964. júl. 19.) Fordításait l.: Simone Weil: *Kegyelem és nehézkedés*. Pilinszky János fordításai. Vigilia, Bp., 1994.
7. Rónay György ill. Nemes Nagy Ágnes
8. Pierre Emmanuel: A szó szeretete. Új Ember, 1965. aug. 8. (*L'amour du mot*. in: P. E.: *Le Gout de l'Un*. Seuil, Paris, 1963. 21–27.) – Vigilia, 96/9.
9. Bartóc Agnes. Néhány évig Emmanuel mostohafiának felesége volt.
10. A *Requiem* nem jelent meg franciául.
11. L.: 8. jegyzet.
12. Pilinszky 1965. febr. 18. és márc. 5. között járt Lengyelországban. A KZ-Oratóriumot var-sói egyetemisták mutatták be március 3-án. (vö: Krakkó. Új Ember, 1965. márc. 21.)
13. Az esteket 1968. május 2. és 10. között rendezték. Pilinszky 4-én és 6-án olvasott fel verseiből, költészetét Michel Deguy (sz.: 1930., francia költő és kritikus) mutatta be.
14. Bartóc Ilona: Bartóc Agnes édesanyja.
15. Boldizsár Iván 1970-ben a Magyar PEN Club elnöke volt.
16. Gabriel Marcel (1889–1973) francia filozófus, drámaíró 1969-ben kapta meg az Erasmus-díjat. A díjjal járó pénzösszeg egy részét ajánlotta fel ösztöndíjként a *Fondation pour une Entraide intellectuelle Européenne* közvetítésével. Pilinszky 1970 májusától októberig volt Franciaországban, Gabriel Marcelnél tett bemutatkozó látogatásáról lsd. *Gabriel Marcel otthon*. Új Ember, 1970. dec. 27.
17. A *Fondation pour une Entraide intellectuelle Européenne* rendezésében került sor 1970. okt. 9. és 13. között Poigny-la-Forêt-ban a *L'imagination créatrice (A teremő képzelet)* elnevezésű találkozóra. Pilinszky okt. 13-án olvasta fel *Le monde moderne et l'imagination créatrice* című előadását. (Magyarul *A „teremő képzelet” sorsa korunkban* címmel jelent meg). A találkozó anyaga kötetben: *L'imagination créatrice*. Ed. de la Baconnière, Neuchâtel (Suisse) coll.: „Langages”, 1971.
18. Pierre Emmanuel: Jacob. Seuil, Paris, 1970.

(Közreadja: BENDE JÓZSEF)

MICHEL DEGUY

Pilinszky János*

Ha az „életrajz” a magánéletnek nevezett események emlékeztetőül szolgáló jegyzékbe foglalásából állna, minden célzással sérteném Pilinszky János fokozott tartózkodását. Viszont ha az életrajz az, amit a vers létrehoz, ha a mű megrajzolja egy „poéta” („homme poétique”) genezisést, aki az alkotás szerint alakul, akkor beszéljünk a költő életrajzáról:

Először is, születés a semmiből – ám az „először is” kifejezést használva ügyelünk arra, hogy nem olyan egymás utáni szakaszokról van szó, amelyek mindegyikét meghaladná a rákövetkező. Ha különbséget is kell tennünk egy ilyen genezis pillanatai között, azonnal hozzátesszük, hogy a pillanat ismétlődik, sohasem túlhaladott. – Ebben az értelemben a semmiből, a semmi által történő születés első és soha nincs vége. Innét Pilinszky verse:

Én tiltott csillagon születtem

[...]

az égi semmi habja elkap

[...]

Én nem kívántam megszületni,

a semmi szült és szoptatott

Tehát az első pillanatban újra megtörténik minden versnek és következésképpen annak is a kezdőlépése, amit úgy neveztünk, hogy a költő életrajza; maga az *Isteni Színjáték* kezdetének pillanata: a sűrű sötét erdőben való eltévelyedésé.

Ezért kérdezi Pilinszky *Apokrif* című verse (többek között):

Az éjszakát, a hideget, a gödröt,

a rézsut forduló fegyencfejet,

ismeritek a dermedt vályukat,

a mélyvilági kínt ismeritek?

Majd később – hisz az üresség a semmi egyik formája: „Sehol se vagy Mily üres a világ”. Az *Utószó* pedig „üres árok”-ról beszél.

De jól figyeljünk. Ha minket a semmi „szül és szoptat”, ha a semmi hoz létre, akkor *atyai jellegű*. Pilinszkyt én Mallarméval, a semmi atyai jellegének költőjével köt-ném össze. Mindez egyszerű és ugyanakkor nehéz. Mert létezik a semminek egy ket-tőssége és kétféle felfogása. A poétikus tér [lieu poétique] (amit még gyakran a vers „ihletettségének” neveznek) a félelmetes (negatív) semmi és az atyai (az egyszerűség kedvéért mondjuk így: „pozitív”) semmi közötti oszcilláció (ritmus). Ebből a vers nemhogy nem lép ki, de villanásként folytonosan át meg átjárja a borzalomból az örömbé való átfordulást; megtér a semmihez.

Haladjunk egy kicsit lassabban: mivel szándékosan nem következhet be (az akarat ahhoz nem elég) dolgok és jelentések elvesztése, mely felszabadítja a semmi transz-

*A gépirat Michel Deguy kézírásos javításaival és ajánló soraival Pilinszky hagyatékában található. (1968) Jelzetszáma: Ms. 5946/36.

cendenciáját, csakis egy elviselt katasztrófa (mint a halál, melyet ténylegesen nem akarunk) okozhatja az elhagyatottságot. A szenvedés megpróbáltatása, az ínség az, ami „öl”. Ezért nevezi Pilinszky önmagát „halott”-nak az Utószó című versben. Költészete ezért ismételteti a kezdeti megfosztottságot, fogalmazza meg újra és újra a nélkülözést, vagyis az arra való képességet – (amit a radikális szerencsétlenség által nyert el) –, hogy a semmiben felismerje az atyai jelleget, ami szabaddá teszi a teret és a mozgást. „Nincs semmije”, mondja egy vers, és a koncentrációs táborokról írott oratórium ezt skandálja: *„Márcsak a rabruha / kifoszló cérnaszála van velem”*.

A mélység félhomályából versei néhol gyengédséggel szólnak arról, ami elveszett – mint szüleinek a megidézése az Apokrifban:

[...] öreg szülők a házban.
S már jönnek is, már bívnak is, szegények
már sírnak is, ölelnek botladozva.

Másutt, még kitartóbban, mélyen alámerül a pusztulás mélységeiben, amiről Mallarmé utolérhetetlenül mondja: „a pusztulás volt az én Beatricém”.

Pilinszkynél a kezdeti katasztrófa, a pusztulás: a deportációk katasztrófája. Költészete *Auschwitz* és *Ravensbrück* jegyében bontakozik ki, amelyekről talán azt kellene mondani, hogy Beatrice modern nevei.

Az abszolút szerencsétlenség modern formájának emlékirata költészete, a koncentrációs tábor emlékirata, amely versének nem „témája”, „tárgya” hanem a vers lehetőségének metaforája, tere, maga a költemény. A vers szenvedés, annak a „passió”-nak az elszívása. A *Passió* című vers, amelyik a *vágóhídról* beszél („Csak a vágóhid melege”) pontosan ezzel zárul: *„de ami történt, valahogy mégse tud végetérni”*.

Az összeomlás (Dante „sötét erdeje”) a koncentrációs táborok mézárásainak hihetetlen formájában történt meg (és ezáltal nem tud végetérni), ahol a létezés lemeztelenedett minden *kegyetlenségében*. Ezért az a költészet, amely magára vállalja ezt a pusztulást: kegyetlen, a kegyetlenség megpróbáltatása; *maga a kegyetlenség*. A *Trapéz és korlát* című vers „kegyetlen; néma torná”-ról beszél, a *Tilos csillagon* pedig így zárul: „szeress sötétben és kegyetlen [...]”.

E szenvedés rövid felvázolásánál még azt kellene megértenünk, ami a hagyományos jelentések elvesztéséből és az elhagyatottság ünnepbe való átfordulásából következik. A halálon és az éjszakán való átjutás által minden általában negatív vagy közönségesen pejoratív szó átfordul és kiemelkedik a mélységből, a semmivel közvetítő hatalommal ruházva fel. (Ahogyan Mallarménál a semmi tűnik fel újra a negatív és pozitív antitézisén túl.) Azon a síkon, mely nem a feketének a fehérrel, az éjszakának a nappalal való egyszerű helyettesítése, hanem ahol a hajdan „negatív” szavaknak köszönhetően kimondatik a leglényegesebb. Ekképpen az *Apokrif*ben:

*De virrasztván a számkivettetésben
mert nem alhatom akkor éjszaka,
hányódom én, mint ezer levelével,
és szólok én, mint éjdzón a fa:*

Másutt a költő ezt mondja: „Lélekzet nélkül látja állani / árnyékomat a levegőtlen présben. // Akkorra én már mint a kő vagyok”.

Megfosztva minden kisebb különbségtől, melyek elvesztek, akár az aranykor, s nincsenek még újra jelen, a pusztulás által a végső eltávolodás szorításába kerülve, azt

mondanánk, hogy a vers mozgásteréül csak a nagy különbség marad: halál és élet-a-halál-on-keresztül, üres elhagyatottság és termékenység a semminek. Másképpen szólva: a dantei pokol-paradicsom távolsága mintha összeszűkülne, szélsőséges, végső formát öltene az egyedülálló föld viszonylatában, *magán a földön* és minden pillanatban.

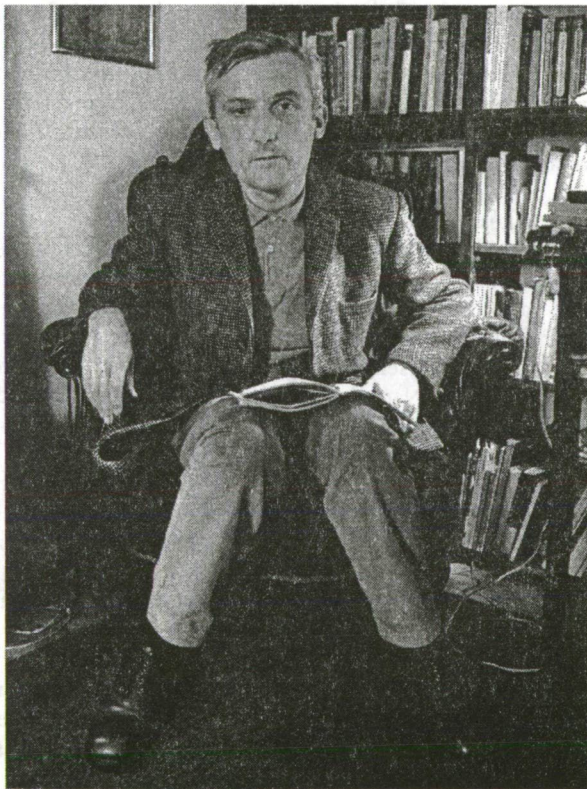
A vers, a vers rövidre zártsága a kétféle semmi közötti harc szorításában áll, ily módon a legsűrítettebben, villanásként járja át a mélységes szomorúság ünnepbe történő átfordulását. Ezért mondja az *Aranykori töredék*:

*És ugyanaz a lüktető öröm;
dobog, dobog a forró semmiben.*

És még rövidebben a *Harmadnapon* című vers:

*És fölzúgnak a hamuszín egek,
hajnalfele a ravensbrücki fák.*

[...]
És fölzeng a világ.

K R I T I K A

Beszélgetés és tanulmány

NAGY IMRE: BERTÓK LÁSZLÓ

Ne találgassuk, milyen művek születtek volna, ha Nagy Imre monográfiát ír Bertók Lászlóról, a költő pedig folytatja a *Priuszt*, önéletrajzírásra adja a fejét. Nagy Imrének, a Bánk bán és a korai reformkori dráma kutatójának eszébe jutott, hogy a „dialógust”, amellyel eddig esztétikai és irodalomtörténeti kérdésként foglalkozott, egy mű élő anyagává és szerkezetévé változtassa, a költőről írt tanulmány helyett vele beszélgetve készítse el portréját. Bertók, tudjuk meg Nagy Imre *Előszó és prológu*sából, némi gondolkozási idő elteltével egyezett bele a tervbe. 1992 és 1993 márciusa között hétről hétre találkoztak; az elkészült magnetofon-felvételek gépelt változatát Nagy Imre stilizálta és elemzésekkel egészítette ki, majd Bertók is tüzetesen átvizsgálta, hozzáírt és rövidítette, „s ha szükségesnek tartotta, átfogalmazta, a maga képéhez és stílusához igazította a szövegeket. (...) Mindezek alapján tehát a szöveg minden szempontból, így Bertók László szempontjából is maradéktalanul autentikusnak tekinthető.” A könyvborítóra került nevek eszerint szerzőpárost is jelölnek, noha a költő egyben a tárgya, neve a címe is a műnek. A közös vállalkozásból, kettejük munkájából létrejött „párbeszédes élet-mű-esszé” (Nagy Imre meghatározása) eredeti műfaji újítás, de azon is túl szellemi tett, bátorítás arra, hogy mást kívánó divatok ellenére ne mondjunk le az emberközelség, az egymásra figyelő személyesség látószögéről, mert a „szerző” életének és sorsának ismerete, sőt önmagáról való tudatának figyelembevétele csak javára válhat a mű megértésének.

Nem kétséges: a későbbi irodalomtörténet is méltányolni fogja Nagy Imrének azt az érdemét, hogy megszólaltatja, élete és szellemi fejlődése áttekintésére, összefoglalására bírja rá az öntanúsításban nehézkes, túlságosan szemérmes költőt. Rendkívül alapos fölkészültségre valló, gyakran magvas esszékké bővülő kérdései és fejtegetései mind a meditáció, mind a dokumentáció dolgában olyan mozzanatokat is előhívnak Bertók eszméletéből, amelyek e kérdések és megfigyelések nélkül talán nem (vagy később, másképp) tudatosultak volna. Nagy Imre önálló filológiai eredményei közül alighanem az a legjelentősebb, hogy a *Fák felvonulása* (1972) előtti készülődés-korszakra borult eddigi homályt szétoszlatva, a „próbálkozások” legkorábbi csoportjától a *Lengő fényhidak* többnyire még mindig „opus 1” előttinek minősített Bertók-verseiig két évtized termését dolgozza föl, jellemzi és értékeli elsőként. Későbbi meghíusult vagy gyökeresen átalakult kötet- vagy ciklusbeosztás-terveket is rekonstruál, módot adva a virtuális és a megvalósult életmű összehasonlítására. A pálya 1972-től 1993-ig – a kézirat lezárásáig – tartó, már az országos nyilvánosság előtt kirajzolódó vonulatáról is megbízható, önálló koncepciója és sok új észrevétele van: mégis, csak helyeselhetjük azt a látszólagos aránytalanságot, hogy Bertók „költői fellépésének előzményeivel”, melyeket jó-szerével ő tárt föl, részletesebben foglalkozik, mint a többek által elemzett későbbi művekkel. Hasznos munkát végzett Nagy Imre a nyomtatásban megjelent kritikák és más műfajú Bertókról szóló írások összegyűjtésével, részben kivonatolásával is. „Korszak-

váltását" a korai reformkor és napjaink irodalma között nem kis mértékben a stúdiomokon és érzékenységen alapuló műelemző készsége könnyítette meg. Verselemzőként főleg az eszmetörténeti, a ritmikai és a képi-motivikai komponensek összefonódásának fölfedezésében és szakszerű, egyszersmind érzékletes leírásában tűnik ki. Nagy Imre helye szakmánk tablóján azok közt sejthető, akik távolmaradnak az irodalomtudományt és a kritikát egymással szembeállító vitától; nem fogadja el a frontok közötti választás kényszerét, s a Bertókkal való együttműködés csak erősíthette ebben a józan elfogulatlanságban.

Bertók László fölismerete, hogy a közös munka veszélyeinél számosabbak a benne rejlő ígéretes lehetőségek, s a rá jellemző komolysággal és felelősséggel fogta föl és végezte el a vállalt föladatot. Ennek köszönhető, hogy a kötet lapjain szerves egységben bontakozik ki az olvasó előtt az a tünemény, amelyet Goethe nyomán „költészet és valóság” címszó alatt szoktunk összefoglalni. Minden eddigi prózai nyilatkozatánál többet mond el életéről és koráról, költői pályájáról és ars poeticájáról. Nem csak az támad föl emlékezetében, amit adatok, dokumentumok, nyomtatott lapok megőriznek, nem csak a „tények”, hanem azok az érzelmi-indulati hatások is, amelyeket belőle kiváltottak, s végül az az összkép, az a lelki táj, amivé az idő formálta az egykori eseményeket és történeteket. Memóriája híven őrzi a tárgyi részleteket; a közvetlen személyes emlékezetet aztán utánajárással és szerzett tudással ellenőrzi és toldja meg, legyen szó Vése múltjáról vagy az ellene indított koncepciós perről és következményeiről, a Jelenkor történetéről vagy a pécsi irodalmi élet meg könyvtárügy fejleményeiről az általa megélt korszakokban. Árnyalatokra is ügyelő pontossággal számol be barátságairól, irodalmi és más szellemi kapcsolatairól, s nem utolsósorban költőként való befogadásának stációjáról (aminek csak egyik fejezete a Nagy Imre kutatásai kapcsán említett kritikátörténeti recepció).

Az önkontroll és a mértéktartó higgadság, amellyel mindezt előadja, születése pillanatában forrásmunkává avatja Bertók beszélgetéseit, saját életművén kívül s nem szorosan irodalmi témákban is. De aligha keveredünk önellentmondásba, ha az emlékezés mélységes szubjektivitását is kiemeljük. Nem is lehet másképp: a mából visszanező lélek minősíti, értékeli az egykor történeteket, a mai Bertók szemlélete olvasztja egységbe azt is, ami valamikor részmozzanatnak, töredékes élménynek, epizódnak látszhatott. Ez a szemlélet (talán helyesebb lét-szemléletről, lét-hangoltságról beszélni) összetettsége, változatokban való gazdagsága ellenére elégikus és tragikus, illetőleg e két meghatározó minőség közötti „útonlevésben” sejlik föl. „Elmenni kevés, itt maradni sok.” Mi idézi elő az érdem és a csalódás, a káprázatos teljesítmény és az örök kétely, mindenben helytállás és a mindig, mindennel elégedetlenség kettősségének sziszifoszi őselményét és életérzését? „Alkati ügyek, saját élet, a kor, amelyben éltünk, élünk, és hát a legfőbb abszurdum: meghalunk.” Ennél tömörebben nem lehet összefoglalni azt a „feleletet”, amelyet Nagy Imre és Bertók László grandiózus könyve 24 íven át részletez és elemez, számos irodalomtörténeti-kritikai tanulssággal és számtalan irodalom kívüli töprengeni valóval bocsátva el, láncolva magához az olvasót. (*Pannonia Könyvek, Pécs, 1996*)

Csűrös Miklós

A filológia dicsérete

TASI JÓZSEF: JÓZSEF ATTILA ÉS A BARTHA MIKLÓS TÁRSASÁG

Több mint két évtizedes irodalomtörténeti-filológusi munkálkodás állt már Tasi József háta mögött, amikor első monográfiája 1995 végén megjelent. Sokféle oka lehet ennek a látszólag meghökkentő ténynek, de egy dolog bizonyosan nem: az ti., hogy csak ennyi idő alatt tudott a felszínre hozni egy könyvre valót. A való helyzet ugyanis az, hogy a szóban forgó időszakban Tasi József szellemi csúrájában hatalmas mennyiségű anyag halmozódott fel, csak hát nem éppen a monográfia „műfájában” (ha van egyáltalán efféle műfaj), sokkal inkább dokumentumokként, bibliográfiaként, interjúk sokaságaként, levelek, nyilatkozatok, biográfiák, írói hagyatékok feldolgozásaként, levelezésgyűjtemények, tanulmánykötetek elő- és utószavaiként, szerkesztői, sajtó alá rendezői munkálkodások eredményeként, jegyzetapparátusok garmadjaként, s egyáltalán: mindennemű tények és adatok rendezett tömegként.

No és persze önálló tanulmányai és cikkei sokaságként.

Azt is mondhatnánk – a történelmi segédtudományok analógiájára –, hogy Tasi József olyan, a tényekkel kapcsolatban fölöttébb aggályos és példászerűen gondos irodalomtörténész, aki elsősorban az irodalom segédtudományai, háttéranyagai, a *valóság-fedezet* szemszögéből nézi és vizsgálja a szépirodalmi műveket, az irodalom folyamatait és egyes jelenségeit, valamint az írói életműveket és az irodalmi élet összefüggéseit, személyes vonatkozásait is. Számára, a szakember számára az irodalom, az irodalmi mű elsősorban mint szellemi *termék*, mint a mindennapos valóság, az adott kor, az adott történelem (és annak szellemtörténete) része és terméke. Ekképpen érdekes és fontos. Azaz a mű esztétikumának az értéke talán kevésbé foglalkoztatja, inkább annak keletkezési körülményei vagy utóélete. Szuverén kutatói világ a Tasi Józsefé, és a maga nemében alighanem egyedülálló.

Mind a Bartha Miklós Társaság, mind József Attila élete és munkássága régi és kedves témái Tasi Józsefnek. Számos tanulmány, cikk, dokumentumközlés, filológiai aprómunka, interjú, forrásközlés, jegyzet és rekonstrukciós megjelenítés tanúskodott már korábban is erről a tényről. Mostani könyve utószavában ő maga is beszámol e művének hosszú éveken át történő éréséről-érlelődéséről. Ami annál inkább is izgalmas ügy, mivel József Attila életművének tanulmányozásával megszámlálhatatlanul sok kutató foglalkozott már (beleértve természetesen a költő „barthás” korszakának tanulmányozását is), így azután Tasi József – látszólag persze – az évek (évtizedek) múlásával könnyen abba a helyzetbe kerülhetett volna, hogy „elkutatják”, elírják előle a szóban forgó néhány esztendő történetét; akár József Attiláról, akár a Bartha Miklós Társaságról, akár kettejük, a kettő kapcsolatáról lett légyen is szó.

Csakhogy a filológia átkozott-áldott köteléke nem hagyta, hogy Tasi valamiképpen a téma periferiájára szorítódjék, sőt mi több: éppen a filológia készítései és eredményei tették őt az itteni események kései rekonstrukciójának első számú szakértőjévé. Meglehet, hogy egyes tudós kollégái (például Szabolcsi Miklós, Tverdota György, másfelől Szabó Miklós) talán mélyebb összefüggéseket, messzebbreható körvonalazódó horizontokat, tágasabb esztétörténeti folyamatokat is fölvezáltak már a témakörrel kapcsolatban; azonban egyikőjük sem vetekedhet(ett) Tasi József rekonstrukciós módszerével, „technikájával”. S ennek eredményeképpen persze a dolgok, folyamatok, je-

lenségek valóságtartalmának, hitelességének, megbízhatóságának, meggyőző erejének láttató, meglevenítő hatásosságával sem. (Némelykor persze őt is elragadja az abba-hagyhatatlan, a „végtelenített” filológiai aprómunka varázsos heve, aminek következtében könyve e legnagyobb erénye – paradox módon – olykor-olykor tehertétellé válik.)

A filológia Tasi József szellemi műhelyében elsősorban az *oknyomozó* munkát jelenti. Elképesztő mennyiségű tény, ténytöredék kikutatása, részletes föltárása, tisztázása, egymás mellé illesztése, egymás mellé rakosgatása, az ellentmondások kiszűrése, illetve feloldása, a tanúk (élők és holtak) meghallgatása, ha kell, kifaggatása –, bonyolult életképek peregnék le szinte a szemünk láttára (vagy ha mégsem a főszövegekben, akkor egészen biztosan a hatalmas jegyzetapparátusban). Tasi József könyve egyúttal adattár is, valóságos dokumentumbázis –, már csak e miatt is megkerülhetetlen forrás-gyűjtemény és szakirodalmi hivatkozás is egyben.

Érdemes (és persze igen tanulságos is) bepillantani tehát ebbe a filológiai műhelybe, néhány tanulságos példát említve meg csupán.

A Bartha Miklós Társaság alakuló ülésén a végül is megválasztott elnök, Asztalos Miklós nem vett részt. Tasi azt is tudja persze, hogy miért nem, hogy hol volt éppen azon órában. Íme: „bár az alakuló gyűlés napján Budapesten tartózkodott, nem lehetett jelen, mert ugyanebben az időben előadást tartott a Magyarországon élő erdélyi költőkről a Zeneművészeti Főiskolán.” (S hogy honnan tudja mindezt a szerző? Hát a *Szózat* című lap áprilisban megjelent 76. számából, annak is a 12. oldaláról.) – Vagy: Erdődi Lajos, a BMT akkori főtíkára az 1929. dec. 15-i országos kongresszus után kilépett a társaságból, „Gyulára költözött gyakorló ügyvédnek, és belépett a szociáldemokrata pártba.” (Minderről egyébként a Párttörténeti Intézet archívuma hatalmas anyagának búvárlása közben szerez tudomást Tasi.) És talán a könyv a legkedvesebb mikrofilológiai megjegyzése, információja: „A tintával írt levelet – melyet betűhíven közlünk – Szathmári Sándor fogalmazta. Az autográf aláírások az utolsó kettő kivételével Szathmári Sándor, a két utolsó József Attila töltőtollával.”

Ez a példátlanul alapos kutató-feltáró munka természetesen nemcsak a tárgyi-szellemi dokumentumokra terjed ki, hanem a még élő, élt szereplők felkutatására, kifaggatására, a velük készült magnófelvételek gondos feldolgozására is. A legnevesebb BMT-tagok, illetve a társasággal kapcsolatba kerültek közül még személyesen faggathatta például Asztalos Miklóst, az alapító elnököt; Balogh Edgárt, az akkor a felvidéki Sarlómozgalom meghatározó személyiségét; Bányai László erdélyi író, Fábíán Dánielt, a Bartha Miklós Társaság spiritus rectorát; Gogolák Lajost, a Szekfű Gyula köréhez tartozó történészt és így tovább.

De hát essék végre szó magáról a mű témájáról, azaz a Bartha Miklós Társaságról és József Attiláról is.

Különös szellemi és mozgalmi képződmény volt a BMT fennállásától (1925) kezdve egészen időleges (igazából, bizonyos értelemben inkább végleges) megszűntéig, 1933-ig. Nemcsak időben, az idő múlása szerint módosult eszméisége, ideológiai meghatározottsága, de egy adott időmetszetben is egyszerre több vonulat, árnyalat, csoportosulás is megfér egymás mellett. *Ellenzéki* csoportosulás volt a fennálló rezsimmel szemben; a baloldali és a jobboldali ellenzékiiséget egyaránt megtúrte berkein belül. Az utolsó korszak kivételével egyaránt megtalálható volt ebben az ideológiai elegyben a kisebbségföltő nacionalizmus, a paraszti-népi orientáció (ennyiben kétségkívül a népi mozgalom szellemi előzményének is számított), a *ténylegesen* faji alapú hazafiság, a nemzeti alapú szocializmus, de éppenséggel a polgári demokrácia értékeivel, sőt a mar-

xizmussal és a szociáldemokrata eszmeiséggel rokonszenvező szellemiség is. Lázadó, protestáló, a szociális kérdéseket és a nemzeti kisebbségek sorskérdéseit a középpontba állító programideológia jellemzi mindenesetre a BMT szellemi tájékozódását és egész tevékenységét, ami a húszas évek második felében és a harmincas évek elején is alapvetően progresszív arculatú szervezetté (és talán mozgalommá is) tette ezt a sokáig – főképpen a dogmatikus marxista ítélezők jóvoltából – reakciónak, rasszistának, sovínisztának bélyegzett *társaságot*. (Ugyanebből az aspektusból megítélve József Attila életében is csúnya foltnak számítottak a BMT-ben töltött időszakok, különösen az után, hogy a rövid kommunista párti kitérője után *visszalépett* a társaságba.) Következetesen és szinte önvédő módon próbál valamiféle gyűjtő jellegű csoportosulás maradni, miközben – egy időben – nemzeti szocialista, illetőleg máskor marxista-szocialista dominancia érvényesül a vezetésben a társaság meghatározó személyiségei által. Kezdetben Szabó Dezső a fő inspirátor, de megtalálják a szellemi, sőt a gyakorlati kapcsolatot az akkori szellemi élet széles spektrumával. Bajcsy-Zsilinszkytól Szekfű Gyuláig, Balogh Edgártól Féja Gézáig, Kodolányitól Németh Lászlóig, Illyés Gyulát és József Attilát is ide számítva. Persze ezek a kapcsolatok, kapcsolatrendszerek nem statikusak, és nem a társaság működése során végigvonulóan értendők. (Például: a Vigadó-beli *Új Magyar Föld*-esten – a BMT kiadványáról, periodikájáról van szó – 1929. február 27-én olvasta fel Németh László *Nép és író* című, azóta elhíresült tanulmányát, amelyről Tasi József helyesen állapítja meg, hogy „a népi írói mozgalom legkorábbi elméleti dokumentumai közé tartozik”. A továbbiakban viszont Németh nem tart fenn semmiféle kapcsolatot a Bartha Miklós Társasággal. Voltaképpen valamennyi felsorolt személyre érvényes így módon ez az ideglenesség.)

A Bartha Miklós Társaság – miként erre már utaltunk – a maga eszmei sokszínűségén belül sem kiegyensúlyozott: a különböző platformok időről időre megpróbálják eszmei vetélytársaikat, illetve azok csoportosulásait kiszorítani a vezetésből. Így azután a társaság általunk jelzett nyolc éve a fölöttébb dinamikus és színárnyalataiban is változó *folymat*, amelynek mind időbeliségét, mind az egyes időmetszetekben való pillanatnyi állapotát igen szépen, meggyőzően és világosan tárja fel és mutatja be Tasi József. Például, amikor 1929 végén és 1930 elején éppen a szocialista-marxista eszme mind erőteljesebb jelentkezései miatt Bajcsy-Zsilinszky, majd Szekfű Gyula is szembefordul a BMT-vel (ekkor teszi meg híres nyilatkozatát József Attila a társaság – „amelynek örvendetesen tagja” – védelmében); vagy az 1932/33-as évek fordulóját, amikor is a balra tolódás teljessé válik (a kommunista orvoscsoport is itt talál menedéket); amely egyben a Bartha Miklós Társaság nagy korszakának a végét is jelenti. Az alapítók közül ekkor nincs már a tagok között sem Asztalos Miklós, az egykori elnök; sem Fábán Dániel ügyvezető elnök, de még Könyves-Tóth Kálmán, a későbbi elnök sem. A nemzeti radikális orientációjú szellemiség, amely a BMT működését talán a leginkább és a legtar-
tósabban jellemezte, végül is a szélsőbal zátonyára futott.

Ami pedig a Bartha Miklós Társaság és József Attila kapcsolatát illeti, Tasi József e kutatási nyomvonalon is a lehető legrészletesebb feltáró munkát végezte el könyvében.

A költő 1929-ben tűnik fel a társaság szellemi vonzásában. Ismertetéseket ír – többek között – az *Új Magyar Föld* 2. füzetéről, majd a társaság 1930-as nagy Ady-ünnepségére írja *Ady emlékezete* című versét. A BMT hasonlóan baráti és megbecsülő gesztussal fogadja be József Attilát: a költő „népi” korszaka ez. Tasi József kiemeli – s ez a mozzanat alighanem az egyik meghatározó motívuma a BMT és József Attila kapcsolatának –, hogy Lakatos Péter Pálnak az *Új Magyar Föld* 3. füzetében a *Nincsen*

apám, se anyám című kötetről írott kritikája az első olyan cikk a magyar sajtóban, amely a költőről a teljes elismerés hangján szól. Itt mondatik ki először, hogy József Attila „megérkezett a nagy magyar költők sorába”.

József Attila szereplése a BMT-ben elsősorban írói munka. Ő stilizálja és írja át Fábian Dániel szövegét, amelyből a *Ki a faluba* (így, felkiáltó jel nélkül) című röpirat lesz. Jóllehet 1930 végén – a BMT ekkor éppen jobbra tolódása miatt – kilép a társaságból, de az 1931-es kommunista korszaka lezárultával 1932 legelején visszalép. Sőt, a februári tisztújító közgyűlésen a „közgazdasági alosztály” vezetőjévé is választják. (Az „irodalmi főosztály vezető-alelnöke” Illyés Gyula lesz.) A szélsőbal természetesen nem bocsátja meg József Attila úgymond páfordulását: a költő kiátkozásának, fasisztává minősítésének egyik fő oka éppen ez lesz. Tasi József könyvének egyik legszebb fejezete egyébként az *Akácokhoz – Akácokhoz* – című vers két változatának – 1929. nov. ill. 1930. dec. – az elemzése. Az eltérések, a két variáns különbségei érzékletesen demonstrálják József Attila akkori ideológiai fordulátát: az *Akácok* „népi programkölteményből kommunista 'ars politikává' alakult az átdolgozás során”. Jelentős szerepet játszik a költő 1932 nyarán a halálbüntetés eltörlése elleni aláírásgyűjtési akcióban is, s ő fogalmazza a statárium elleni újabb röpiratot. (Az 1936-ban újjá alakult, de végül is jelentéktelenné vált Bartha Miklós Társasággal a költőnek már semmiféle kapcsolata nem lesz.)

Tasi József könyve – utaltunk már rá – hosszú évek kutató munkája nyomán föltárt, hatalmas mennyiségű dokumentumanyagra épül. Nagyrészt a már korábban megjelent tanulmányaiból és vonatkozó cikkeiből emelte ki ide a legfontosabb és a leginkább összeillő részeket. Ennek a ténynek – az összecsiszolás nem mindig hibátlan módja mellett – az is következménye lett, hogy a szövegek fogalmazásán itt-ott érződik a korábbi évtizedek gyakorlatilag kötelező ideológiai zsargonjainak a hatása, jelenléte. Például az efféle nem éppen árnyalt fogalmazásban: „az ellenforradalmi rendszert hatalomra segítő bajtársi zászlóalj”. Tasi továbbá „revíziós frazeológiá”-nak minősíti a BMT 1925-ös programjából a következő passzust: „azt akarja a Bartha Miklós Társaság, hogy a trianoni határokon túl egységes magyar szellemi élet tartsa össze a magyar fajt a kárpáti medencében.” Nem tudni pontosan azt sem, mit kell érteni a *Fiatal napok* című Féja-cikk minősítésén, amely szerint az ez az írás „az író érlelődő kirekesztő irodalomszemléletének egyik legkorábbi megfogalmazása”.

Többször előfordul ebben a kitűnő könyvben a „faj” fogalom használatának szinte dogmatikus szigorral történő megbélyegzése, azaz a „faj” szót használó írástudók negatív minősítése. Ez a jelenség azért is anakronisztikus a kilencvenes évek közepén, mivel a szóban forgó történelmi korszak kutatói már nagyon régen pontosan tudják, hogy a „faj” fogalmának a tartalma egyáltalán nem automatikusan és egyáltalán nem minden esetben jelentett egyszersmind valaminő rasszizmust vagy rasszista színezetet. Fábian Dániel például – Tasi József fogalmazása szerint – a *Magyar jövő* című írásában csak akkor nyújt pozitív programot, „amikor elhagyja a faj fogalmának használatát”. Ilyen megfontolásból és ilyen alapon viszont meg lehetne kérdőjelezni az egész BMT progresszív jellegét is (miként erre ténylegesen is voltak kísérletek). Sokadszor is le kell szögeznünk (mert tény, és mert éppen eleget visszaéltek már vele és éppen elégszer visszaélnek manapság is), hogy a két háború közötti magyar szellemi életben (de persze korábban is) teljesen mindennapos és normális szóhasználat a „faj”; és egyáltalán nem maga a szóhasználat ténye minősíti a szellem emberét, hanem az a tartalom, amit ő ezen ért. Éppen e miatt is különösen bántó az a megjegyzés nélkül átvett Szabolcsi

Miklós-idézet (a *Ki a faluba* értelmezése kapcsán), amely szerint „játékosságból, kivagyiságból József Attila túlajtotta ebben az általa javított szövegben a magyart, a népit, s bár a faj szóval csak egyszer él, nem kétséges, hogy közel kerül a faji eszméhez is”. (Nem is szólva most már a „közel kerül” dodonai értelmezhetőségéről.)

No, de ne borongjunk tovább az úgy látszik, továbbra is virulens stigmatizáció miatt; nyugtázzuk inkább szakmai és olvasói jó érzéssel, hogy Tasi József könyvében végre méltó megvilágítást kapott a korábban inkább csak a magyar szellemi progresszió peremén bizonytalankodónak beállított Bartha Miklós Társaság és József Attilának e társasághoz fűződő, a korábbi ismereteinkhez képest valójában kevésbé problematikus kapcsolata. (*Ecriture-Galéria*, 1995)

Monasteri Imre

Egy „magán-irodalomtörténet” fejezetei

DOMOKOS MÁTYÁS: LELETMENTÉS

Domokos Mátyás azok közé tartozik, akik az utóbbi negyven-ötven esztendő irodalmáról a legtöbbet tudják. Egyetemistaként is benne élt az „irodalomban”, azt követően pedig nem is volt más célja, mint hogy a magyar irodalmat „testközelből”, kiadói szerkesztőként figyelje. A mostani kötet bevezetőjében is elmondja: tagja volt annak a nevezetes kiadói szerkesztői csapatnak – „aranycsapatnak” –, amelyikhez a Szépirodalmi Könyvkiadóban Vas István, Kolozsvári Grandpierre Emil, Kálnoky László, Csanádi Imre, Csatlós János, Szász Imre, Juhász Ferenc, Réz Ádám, Örkény István, Belia György és a Csernus Tibor által megfestett „három lektor” Vajda Miklós, Réz Pál és Domokos Mátyás tartozott. Domokos Mátyás majdnem négy évtizedet dolgozott a Szépirodalminál, s nem csak szerkesztette a könyveket, köztük a legnagyobbakét, Szabó Lőrincét, Illyését, s természetesen másokét is, hiszen több mint ezer(!) kötet jelent meg az ő szerkesztésében, hanem át is élte mindazt, ami a magyar irodalomban történt, s azóta az irodalomtörténet részévé vált. Többekben, így bennem is felmerült már a gondolat: a meglévő irodalomtörténeteket jól kiegészíthetné egy ember- és műközei irodalomtörténet, s ennek a legavatottabb szerzője Domokos Mátyás lehetne. Domokos Mátyás azonban eltávolította magától a kérdést, alighanem képtelen is történelmi távlatba helyezni magát, ezért inkább irodalom közelebb vállalkozásokban, esszékben, emlékezőkben, rádió-sorozatokban, beszélgetésekben tárja fel azt a hatalmas anyagot, amelynek birtokában van. A műfajváltások és a vállalt töredékességek azonban ne tévesszenek meg bennünket: ezekből a „fejezetekből” csakugyan összeállítható egy, a szokásosaknál talán személyesebb hangvételű, ám az élményeket amazoknál jobban megőrző irodalomtörténet, ezt jobb híján akár „magán-irodalomtörténetnek” is nevezhetjük. Természetesen nem az „érdekeltsége” miatt, hiszen a Domokos Mátyás által elmondottak nagyon is közérdekű információkat tartalmaznak, hanem azért, mert valamennyi írásban, emlékezőben fellelhető a személyes mozzanat. A *Leletmentés*

című kötet, amelyik alcíme szerint könyvek, azaz tizennyolc kötet sorsát mutatja be a „nem létező” cenzúra korában, ennek a különböző műfajú írásokból összetevődő „magán-irodalomtörténetnek” az egyik, talán a legjelentősebb fejezetét alkotja.

Lényege szerint ez a mostani kötet a hajdani, immáron tíz évvel ezelőtti *Leltárhiány* című nevezetes esszét folytatja. Az esszének az volt a feladata, hogy bemutassa, milyen törések keletkeztek a legjelentősebb magyar írók pályáján az 1948–49. évi fordulat következtében, s hogy feltárja, melyek azok a művek, amelyek nem íródtak meg a politika közbeavatkozása miatt. Maga a vállalkozás szinte feloldhatatlan ellentmondásokat rejtett magában, hiszen műről már csak akkor beszélhetünk, amikor elkészült, ám Domokos Mátyás anyagismerete, s ha szabad ezt a kifejezést használni, az írói világok ismerete feloldotta ezt az ellentmondást, s igennel válaszolt az általa következőképpen feltett kérdésre: „az emlékezetünkre s az éppen kezünk ügyébe eső, többszörösen is megjelentetett szövegekre támaszkodva rögzíteni lehet-e a filológia előhívófürdőjében valamit abból a veszteségből, amit a 'meg-nem-írt művek' megfoghatatlannak tetsző fogalma takar? Lehet-e rekonstruálni valamiképpen azt a félelmetes leltárhiányt, amelyet a kirekesztettség és a félelem bénító szorításában sokszor katakombaeletre kényszerült magyar írók alkotó inspirációjának a kimaradása, a pusztá lehetőségeknek az elvétele eredményezett a magyar irodalom terméshozamában?” A kérdés megválaszolása egyben azt is jelentette, hogy Domokos Mátyás egyedülálló esszével ajándékozta meg a magyar irodalom, s a magyar irodalom szocializmuson belüli története iránt érdeklődőket. A mostani kötet kérdésfeltevése, ahogyan mondtam is, rokonítható a *Leltárhiány* kérdésével, mintegy azt folytatja, hiszen Domokos Mátyás ebben a kötetben azt kutatja, hogy mi lett a sorsa a megíródott műveknek, eljutottak-e az olvasóhoz, hatottak-e az olvasóra, avagy elbuktak a szocializmus nem létező cenzúrájával vívott harcban? A korábbinál talán pontosabban megválaszolható kérdés ez, ám ennek a kérdésnek a megválaszolása is, akárcsak a korábbié, rengeteg „irodalomközeli” ismeretet kíván, hiszen a szocializmus korában szinte minden, ami az egyébként nem-létező cenzúrával valamiképpen is kapcsolatban volt, rejtetten, a kíváncsi tekintetek elől elfüggönyözve történt, s bizony még dokumentumok is alig-alig maradtak fenn egy könyv sorsával, vagy a kiadói rendszer egészének működésével kapcsolatban...

Ez a mostani, tizennyolc beszélgetésben vagy összeállításban tizennyolc könyv sorsát bemutató kötet tehát kettős értelemben is egy nagyobb, s csupán a maga virtualitásában létező anyag részlete. Egyrészt részlete Domokos Mátyás magán-irodalomtörténetének, s részlete a magyar irodalom szocializmuson belüli történetének is. A Domokos Mátyás által feltárt anyag mozaikosságában is rengeteg adatot tartalmaz, s számos ponton kiegészíti az egyes szerzők életútjához, életművéhez kapcsolódó ismereteinket. Az olvasónak, nemcsak a mostani kötet, hanem a magyar irodalom olvasójának jóformán fogalma sem lehetett arról, hogy például Jékely Zoltánnak létezett egy *Álom* című kötete, pontosabban inkább csak ennek a kötetnek az álma létezett, mert hogy a már kinyomtatott kötetet bezúzatta az Országos Könyvhivatal már 1948-ban (!), s csak egyetlen példány őrződött meg Jékely családjának a birtokában. Ehhez hasonlóan azt sem lehetett tudni, hogy Lator László *Őserdő* című levonatig eljutó kötetének – lehet-e ezt egyáltalán kötetnek nevezni – a megjelentetését a szóban forgó Hivatal szintén megakadályozta. Szinte felfedezés számba megy mindaz, amit Domokos Mátyás Kodolányi János *Boldog békeidők* című, 1948-ban írott, ám csak 1957-ben Pécsen megjelent munkájáról mond. Domokos Mátyás az említettek mellett Berda József (*Ostor és olajág*); Fodor András (*Józan reggel*); Pilinszky János (*Harmadnapon*); Orbán

Ottó (*Fekete ünnep*); Zelk Zoltán (*Tűzből mentett hegedű*); Déry Tibor (*G. A. úr X-ben*); Weöres Sándor (*Tűzkút*); Nagy László (*Himnusz minden időben*); Illyés Gyula (*Dőlt vitorla*); Szabó Pál (*Szépülő szegénység*); Szász Imre (*Gyertek este kilencre*); Tandori Dezső (*A Rimbaud a sivatagban forgat*); Hernádi Gyula (*Kiáltás és kiáltás*); Galgóczi Erzsébet (*Vidravas*) és Németh László (*Sorskérdések*) egy-egy kötetének „cenzurális” történetét mondja el, hol a szerzők, hol pedig a szerzőkhöz közelálló irodalmárok, Réz Pál és Parancs János segítségével, több dokumentumot, példának okáért számos, a legtöbb esetben Király István és Pándi Pál által írott, lektori jelentésnek nevezett hivatalosnak tekinthető, értsd: a hatalom által is elfogadott állásfoglalást is felidézve. Számos kuriozitás akad a kötetben, pontosabban fogalmazva, csak kuriozitás található benne, hiszen annak, amiről ebben a könyvben szó esik, normális viszonyok közepette nem kellett volna megtörténnie. Az alábbiakban csupán pár kuriózumot emelek ki a számos kínálkozó közül. Láttuk, Jékely és Lator László kötete nem jelent meg, Weöres Sándor *Tűzkútja* azonban ugyanazon esztendőben, 1964-ben kétszer is megjelent, előbb Párizsban, a Magyar Műhely kiadásában, majd, mintegy ennek a hatására, s ennek a „feledtetésére” itthon is. Szívesen idézném Kállai Gyula Illyés Gyulához írott levelét, ahogyan Pándi Pál több „lektori jelentését” is, engem azonban leginkább Tandori Dezső emlékezése lepett meg. Tandori 1970–71 fordulóján találkozott Aczél Györggyel, új kötetének a megjelentetése ügyében. Aczél a következőket mondta neki: „Tandori, ne akarjon mindent! Magának már van kötete. Eszembe jut az a macedón tömeggyilkos, akivel egy cellában ültém Rákosi börtönében. Az akart minden falatot saját magának, mindent ő akart megenni, előlünk is.” A történet önmagában is megdöbbentő, de jelképes ereje sem feledhető. Képzeliük el azt az országot (nem nehéz, benne élünk) amelyikben a kulturális élet teljhatalmú vezetőjének a kötetét megjelentetni akaró költőről egy macedón tömeggyilkos jut az eszébe. S ez az időszak még a jobb évjáratokhoz tartozott!

A könyvben Domokos Mátyás nem csupán a dokumentumokat sorolja, s nem csupán a megfogant, megszületett, majd mégis halálra ítélt, s csak késve kegyelmet kapó kötetek történetét mondja el, hanem azzal a közeggel, a szocialista kultúrpolitikának nevezett jelenséggel is foglalkozik, amelynek „hatálya alatt” mindaz, amiről eddig szó esett, megtörténhetett. Már említett, *Leltárhány* című esszéjében írta az előbb említettél még nehezebb időszakokról: „...az irodalmat kettős veszteség érte: nemcsak attól fosztódott meg, hogy a korszak asztalfiókba szorult műveivel utat és kapcsolatot találjon olvasóközönségéhez, a nemzetéhez, de a félelem bénító stresszhatása következtében, a kilátástalanság és a reménytelenség depressziója miatt az egyes írói pályák törekvéseiben, növéstervében organikusan benne rejlő potenciális művek – ki tudja, milyen hosszú sora – semmisült meg végérvényesen.” Szinte ezt a bekezdést folytatja a mostani kötethez írott bevezetőjében: „...könyvem – tanúvallomás. Nem az esztétikai elemzésekre, hanem történelmi dokumentumokra alapozva rajzolja meg néhány jelentős, a kortársi magyar irodalom életében olykor kiemelkedő szerepet játszott kézirat kiadói sorsán keresztül ennek a szocialista szellemvasútnak a viszontagságos akadálypályáját, amelyen ezek a művek – többnyire hosszú esztendőig tartó vánszorgás után – eljutottak a megjelenésig.” A hatás, az író, a művész által olyannyira kívánt hatás, főképpen pedig a hatás jelen idejűsége azonban elmaradt. De lehet az is, hogy nem csupán a hatás jelen idejűsége... Domokos Mátyás ugyanis pontosan érzékeli az idő múlását, s nem csupán arról az időről beszél, amelyekben az általa említett munkák megszülettek, s nem is csupán arról, amelyekben megjelentek, ha megjelentek, hanem az 1989-et követő időszakról is, amikor a korábban kiadhatatlannak ítélt munkák (mint például Németh László *Sorskérdések* című kö-

tete) is napvilágot láttak, s hosszú-hosszú ideig a könyvesboltokban álltak. „...a föld alól előkerült kiadvány sokfelé fellelhető ma is a könyvesboltokban – mondja Domokos Mátyás a Sorskérdések sorsához nagyon is hozzátartozóan –, sőt: néhol jelentős árkedvezménnyel a használt könyvek pincéiben. S a böngésződék látogatójában, ha ismeri valamelyest a Sorskérdések több évtizedes háttértörténetét, önkéntelenül is felmerül a kérdés: mi is történt voltaképpen, s mi végre? Ismét Shakespeare-rel szólva/kérdezve: sok hűbő – semmiért? Vagy a több évtizedes aszalás mégis elérte volna célját, mert időközben a társadalom érzéketlenné vált tulajdon sorskérdései iránt?” Ezt azonban már nem is az a Domokos Mátyás mondja, aki évtizedek óta a magyar irodalom szolgálatában él, hanem az, aki felismerte: a magyar társadalom fejlődése a legújabb fordulata után rossz irányt vett, mert a szellem emberei nem kapták meg a társadalmi folyamatokba való beleszólás lehetőségét. A papíron vagy akár az Alkotmányban biztosított szólásszabadság – amelynek a kivívásában az íróknak éppen elég szerep jutott –, ugyanis mit sem ér, ha az arra érdemes munkák nem kapják meg a létezésükhöz szükséges figyelmet, s manapság bizony akár a legjelentősebb írói munka is a társadalmi érdeklődés hiányában kényszerül tetszhalálra. A Domokos Mátyás által felidézett évtizedeknek ebben is megvan a maguk eléggé el nem ítélt szerepe, hiszen az irodalmat szinte csak politikai jelenségeként kezelte, s elegánsnak aligha nevezhető mozdulattal elfordult a művek irodalmi-esztétikai szempontokat is érvényesítő megítélésétől.

*

Mindezek után hadd tegyek egy személyes jellegű megjegyzést. Domokos Mátyás könyvének anyaga eredetileg a rádióban hangzott el, az adások közül jónéhányat hallottam, ezt követően az egyes könyvekkel foglalkozó fejezetek a Forrásban jelentek meg, így valamennyit olvastam kéziratban, levonatban s kinyomtatva, a könyv kézbevétele után mégis két délután, a figyelem lazulását nem megengedve, azzal az érdeklődéssel olvastam el együtt az egész anyagot, mint amelyikkel a letehetetlenül izgalmas regényeket szoktuk olvasni. Annak az anyagkezelésnek tehát, ez a régészetre utaló kifejezés talán még megengedhető egy *Leletmentés* című kötet kapcsán, amelyikkel Domokos Mátyás az általa előtérbe állított könyvek sorsát feltárta, megvan a maga titka, s ez a titok minden bizonnyal kapcsolatban van azzal, hogy a magyar irodalom történetének általa átélt részét az élete részeként, talán legfontosabb részeként élte meg, s így az irodalommal kapcsolatos ismereteinek feltárásakor valójában nem tesz mást, mint hogy regényt ír, a maga életének regényét írja. A „magán-irodalomtörténet” egymás után napvilágot látó fejezeteinek sikerét leginkább alighanem ez a sajátos vonás magyarázza. (Osiris, 1996)

Füzi László

Körséták a Kárpát-medencében

Kezdem egy példázattal az útinapló történelmi fontosságáról. Piski manapság szinte csak mint vasúti csomópont él a köztudatban. Fel kell ébreszteni itt az emlékezetet: a Sztrigy folyó egykori, öreg fahídján zajlott le Bem tábornok nevezetes csatája 1849. február 9-én, amely egy időre javunkra fordította a hadiszerencsét. Állt itt egy emlékoszlop, de ledöntötték és beleöntötték egy dévai tömbház alapzatába... Riadóztathat az irodalom, Petőfi verse, a *Négy nap dörgött az ágyú*... Ha az irodalom nem tart velünk, végképp eltévedünk itt a jelen útjelzői között; nem térünk le Dédácsra, hiszen valósággal elbújik az országúti forgalom elől. Kazinczy Ferenc útinaplója igazít el ide, a hajdanán világhírű arborétumhoz, amelyet a Gyulay grófok létesítettek a 18. század elején, és ma is 1700 növényfajta látható itt, a világ minden tájáról.

A nyelvújítás író-mestere 1816-ban járt itt, börtönéből való szabadulása után. Az *Erdélyi levelek* őrzik az utazás élményeit és az író gondolatait. A hiteles írói útirajzok és az ezekbe ötvözött eszmefuttatások nálunk, magyaroknál gyakran magát a történetírást pótolták. Főleg, ha nyíltan nem lehetett szólni a közvetlen jelen nemzeti állapotról, a gondokról és gondatlanságokról.

Pomogáts Béla sűrűn ír útjegyzeteket. Olyan „külhoni” utazásairól, amelyek Kazinczy korában még belföldi barangolásoknak számítottak volna. A diktatúra idején nem egyszer útiépek alakjában adott hírt az erdélyi, a felvidéki vagy nyugati magyarság igazi hangulatáról, törekvéseiről; jelképek, utalások mögé rejtve véleményét, amit a hatalom másként nem viselt volna el. Majdanán ezeknek az útjegyzeteknek a „megfejtése” is segíteni fogja a történészek tisztább látását a szétszakított nemzet konokul őrzött lelki egységéről, országhatárok és eszmei barikádok fölött.

Jó szokását Pomogáts Béla nem hagyta el azután sem, hogy a kilencvenes évek elejétől nevének nevezhette a jelenségeket, törekvéseket, a más előjelű, cseppet sem kisebb gondokat és aggodalmakat. Noha szemhatára Európát és a nagyvilágot fogja át – egyik szerzője volt a nyugati magyar irodalmat először bemutató pesti kötetnek – visszatér mindegyre Erdélybe (honnan a diktatúra kitiltotta volt), a Felvidékre, a Délvidékre, a kárpáti magyar kisebbségi világba, s újabb látletelei nem engedik lankadni figyelmünket a továbbra is veszélyeztetett magyar életről.

Erdélyt szinte második szülőföldjének jelölte ki maga választotta sorsa. Még egyetemi hallgató, mikor felfedezi Kuncz Aladárt, az irodalomszervezőt és regényíró. Az erdélyi születés sem válthatna ki nagyobb felelősségérzetet e keleti magyar világ iránt, mint a vállalt azonosulás. Kritikák százait írta erdélyi magyar művekről. Tollából került ki két erdélyi magyar irodalomtörténet, amelyek egyedülállóak a maguk nemében. (*Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, 1987, és *A romániai magyar irodalom*, é. n.)

Az erdélyi magyar irodalom igazi szerencséje, hogy Pomogáts Béla viszonylagos „kívülállása” – viszonylagos, mivel az alkotók többségéhez őszinte barátság fűzi – tehát az a bizonyos mérlegelő távolság közte és a tárgyalt művek között távlatot ad ítéleteinek. Nem befolyásolják az erdélyi belső torzalkodások, nem szekértáborok indulataira figyel, hanem a születő művekre és azok helyét keresi az egyetemes magyar irodalom egészében. Ezért nem kell korrigálnia régebben írt, több évtizedes kritikáit, tanulmányait.

Az újabb erdélyi magyar irodalom anyaországi, főleg pesti fogadtatását nagyban befolyásolta az esetlegesség, az, hogy éppen mely művek kerültek itt piacra, vagy me-

lyik kritikus figyelmét keltették fel. Jellemzésül erre egy példa. Bukaresti magyar újságíró azóta elfelejtett első és utolsó könyvecskéjéről, egy szovjetunióbeli útijegyzetről közismert budapesti professzor ezt írta le 1965-ben az irodalmi hetilapban: „az erdélyi magyar irodalom ezzel a művel lépett ki a katakombákból.”

Pomogáts Béla erdélyi lustráit soha nem érthette a tájékozatlanság vádja. Vagy az elfogultsága. Illetve, egy valamiben elfogult volt mindig: a művek esztétikai értékét és nemzeti szolgálatát illetően. Erdélyben ugyanis ennek a két tényezőnek a szerencsés találkozása hozhat létre olyan műveket, amelyek egyképpen szolgálják a lelki gazdagodást és a nemzeti megmaradást.

Szokás alapítónak nevezni Pomogáts Bélát. Az intézményes Erdély felé fordulás idejét a Magyar Írószövetség kritikai szakosztályának 1968-as nevezetes ülésétől számítjuk, mikor kimondatott a kettős kötődés, kettős kötelezettség elve. Határkő ez, kétségtelenül. De gondolnunk kell arra, hogy akkor már kész volt, ha nem is jutott el azonnal az olvasókhoz, az első érvényes monográfia Kuncz Aladáról – Pomogáts Béla tollából. Ez a fiatal irodalomtörténész személyes elkötelezettsége volt a magyar irodalom egysége mellett, amit abban az időben az anyaországban nem emlegettek, Erdélyben pedig hatóságilag üldöztek.

Munkásságát életessé teszi az, hogy az erdélyi valóságot mindig két irányból közelítette meg: az irodalom és a történelem, illetve a társadalmi mozgás oldaláról. Szinte jelképszerűnek tartom, hogy két legújabb, 1995-ös kötete szintén ezt a két irányt jeleníti meg. A *Kárpát-medencei körséta* a politikai, történelmi képet rajzolja fel, meghatározó háttérként, amely az írói műveket serkenti és értelmezi. Az *Erdélyi tükör* tanulmányokban és emlékezősekben idézi a magyar írás útját Trianontól napjainkig.

Trianon az magyar nemzeti és egyben európai dráma, amely újból meg újból nyugtalanítja Pomogáts Béla gondolkodását. Miként hetvenöt éve égő seb a magyar társadalom testén.

Akkor is az, mikor sem az anyaországban, Erdélyben még kevésbé volt ildomos emlegetni. Mintha nem maga a dráma, hanem az annak feloldására tett kísérletek zavarták volna igazán Magyarország és Közép-Európa békéjét. A magyar lelki öncsonkításra nincs fájóbb példa ennél a tiltásnál, illetve e tiltottság gyámoltalan elfogadásánál. Nemzeti felelősségérzet és nyitottság jellemezte mindig Pomogáts Bélát a Trianonról vallott felfogásában és megnyilatkozásaiban. „A némaság és elnémítottság persze nem jelentette és nem jelenthette, hogy a trianoni kényszerek fölött eltekintett volna a történelem – írja. – Egy veszedelmes sziklaszirt akkor is hajótöréseket idéz elő, ha a térekpek semmiféle jelzést nem adnak róla, sőt így még veszedelmesebb és pusztítóbb, még több áldozata van.”

Az áldozatok között vannak – a magyar nemzettel együtt – a szomszédos országok, amelyek uralma alá százezres, milliós magyar népesség rendeltetett. Román, szlovák, szerb „trianoni trauma” jelentkezett, mivel ezek a népek nem voltak felkészülve arra, hogy hatalmas tömegű kisebbséget kormányozzanak. A Habsburg Monarchia százados tapasztalatokat szerzett ezen a téren. Igaz, számunkra tragikus tapasztalatokat is, de éppen Pomogáts Béla könyve figyelmeztet újólá arra, hogy a Monarchia pozitív szerepet is játszott a különböző nemzeti kultúrák együttélésének biztosításában, az ehhez szükséges keretek fenntartásában. Ezzel szemben az új, többségi hatalmak Trianon óta egyvégteben a kisebbségi magyarság, egyáltalán a nemzeti vagy vallási kisebbségek elpusztítására törtek. Elegendő felemlíteni Romániát, ahol az elmúlt száz év alatt mintegy két és fél millió embert űztek el az országból. Legelőbb, még a múlt század végén

a dobрудzai törököket, tatárokat, bolgárokat, akiknek a lélekszáma elérte a félmilliót. A második világháború idején 1941-ben, saját „rendezésben” több százezer zsidót megszároltak le, a többit a háború után „békés eszközökkel” kényszerítették az ország elhagyására. A zsidóság lélekszáma elérte a nyolcszázezret, ma alig húszezer. Ugyanennyi német került 1918 után román uralom alá; manapság százezren sincsenek. Őket kétszeresen adta el Bukarest: előbb kényszermunkára Oroszországnak, majd márkáért Németországnak. És még nem szóltam az 1918 után Erdélyből kényszerűen távozott kétszázezer magyarról. Arról statisztika nincs, hogy mennyivel apasztotta Erdély magyarságát az üldözés a második világháború után. A békés etnikai tisztogatásoknak kedvezett a nemzetközi helyzet. A nyugati hatalmaknak nem volt módjuk vagy szándékuk arra, hogy megakadályozzák nyolc vagy tíz millió német elűzését szülőföldjéről, Csehországból, Lengyelországból és Kelet-Poroszországból. Ebben a pokoli zűrzavarban, ebben a felülről irányított modern népvándorlásban megrokkant a népek erkölcsi érzéke, uralkodóvá lett a xenofóbia. Pomogáts Béla szomorúan észleli a román közszellem balkáni torzulásait, egyebek között a történelmi okok folytán kialakult „hagyományos idegengyűlöletet”, amelynek szenvedő alanyai napjainkban az erdélyi magyarok.

Nem lett volna más megoldás a Kárpát-medencében az első világháború után? Pomogáts Béla következetesen ismétli az utóbb mind jobban tudatosodó igazságot, és fejtegetéseivel hozzájárul ahhoz, hogy ez a felismerés elmélyüljön. Ezzel pedig hetven esztendő magyar önfeladással dacol: „A nyugati hatalmakra – írja – valójában egy antidemokratikus területszerző sovinizmus erőszakolta rá a maga akarát. Ezeknek a hatalmaknak, ha valóban a kölcsönös európai kiengesztelődés és együttműködés lehetőségét kívánják létrehozni, igazából egy minden érdekelt számára elfogadható kölcsönös kompromisszum kialakítására, ha tetszik kikényszerítésére kellett volna törekedniük. Ez a kompromisszum azt jelentette volna, hogy Magyarország megmarad etnikai határai között, nagyjából abban az értelemben, ahogy ezt a Teleki Pál nevéhez fűződő emlékezetes etnográfiai térkép rögzítette.”

Nem maradt meg, és megint Pomogáts Bélát hívom tanúságra, hogy emiatt vált annyira viszályok színterévé Közép-Európa, ezért hatolhatott be ide előbb Hitler, majd Sztálin. Mindezt a térség országainak egyszer már józanul, hatalmi éhség és kisebbségvágy nélküli végig kellene gondolniuk ahhoz, hogy valóban együttesen léphessünk vissza a nyugati nemzetek sorába. „Trianon a közép-európai egységfolyamatok egyik legnagyobb akadálya volt – sommázza Pomogáts – a lassanként mégiscsak kibontakozó európai egységesülésnek éppen ezért félre kell söpörnie Trianonnak mindazokat a követelményeit, amelyek a jogtalanságok és kisebbségellenes diszkriminációk forrásai lettek.”

Ennek a tanulmánynak a kelte 1992. szeptember. Megjelent a Tiszatájban. Az elmúlt három év drámaian igazolta Pomogáts Béla felismeréseit és jóslatait.

Napi időszerűségnél mindenkor mélyebbre hatol Pomogáts Béla a maga látéleteinek elkészítésekor. Tekintetbe veszi a térség kétféle kulturális hagyományait. Közép-Európát nemcsak a történelem cezúrája vágta ketté a második világháború után, de a szovjet birodalom katonai erővel jelzett tényleges határain belül erőteljesen érvényesült a nyugati és keleti kereszténység törésvonala is. Elegendő, ha arra utalok, hogy míg az 1945 utáni felkelések mind e törésvonaltól nyugatra estek (Berlin, Pilsen, Poznan, Varsó, Budapest, Prága), addig ettől keletre, a bizánci kultúrkörben másfajta nemzeti magatartások jellemezték négy évtized vazallus történelmét. Ebben a kultúrkörben – Pomogáts találó megállapítása szerint – „az egyén alávetettsége és a hatalom mindenhatósága játszotta a főszerepet”.

Lehet-e szomorúbb sorsa egy országnyi tájnak, mintha beszorítják e két ellentétes kultúrkör közé? Erdélyről beszél Pomogáts Béla mindkét könyve, akkor is, ha világ-történelmi távlatból érkezik meg Kolozsvárra, és akkor is, ha a kis erdélyi haza belső, irodalmi helyzetét, gondjait és távlatait világítja meg. Szerzőnk beavatottságát igazolja, hogy minden sorskérdésről hiteles, időtálló véleményt mondhat. Kezdve a kisebbségi polgárosodás folyamatával, illetve elgáncsolásával 1918 után, éppen úgy, mint napjainkban; a többségi román stratégia színeváltozásairól, de lényegi változatlanúságáról; a látszat-engedmény Magyar Autonóm Tartományról vagy éppen a magyar-román alapszerződés buktaíróiról.

Milyen időszerű lett az, amit 1993-ban írt le, most, amikor a román diplomácia – szokásos ravaszágával – olyan „történelmi megbékélési kiáltvánnyal” szeretné elkápráztatni a csupán önös érdekeit tekintő Nyugatot, amelynek egyetlen kárvallottja az erdélyi magyarság lenne. A román kormányzat az elmúlt 45 esztendőben újra meg újra ismételte ezt a taktikát: kezet nyújt Magyarországnak és a látszólagos béke burka alatt újabb, halálos szorításokkal úzi ki a magyarságot anyagi, hivatali, kulturális hadállásai-ból. Ha megírják egyszer a magyar-román kapcsolatok újkori történelmét, megdöbbenve észlelheti az utókor, hogy ebbe a csapdába egyképpen beleesett annak idején a Tildy Zoltán korszaka, majd a Rákosi Mátyásé, aztán a Kádár Jánosé és a Grósz Károlyé. Még Nagy Imre sem tudott szabadulni a magyar áfium csábításától: bizonyság erre levelezése Gheorghiu-Dej román főtitkárral 1953-ban. Nem arról van szó, hogy a magyar politikusok ki akarták szolgálni a román nacionalizmus asszimilációs politikáját, hanem egyszerűen nem tudatosodott bennük, hogy másmilyen politikai erkölcs képviselőivel ülnek le tárgyalni. Nem értették meg a balkáni, levantei politizálás lényegét.

Pomogáts Béla könyveiben, közéleti publicisztikájában újra meg újra figyelmeztet erre a „balkáni veszélyre”; teszi ezt azzal a tiszta szándékkal, hogy megóvja a mindenkor magyar kormányzatot az újabb csapdáktól. De mikor a magyar nemzeti felelősségről szól, ezt soha nem más népek ellen teszi, hanem a méltányos kiegyezés igényét fogalmazza meg, magyarként és európaiként.

Erdélyi tükrök című könyvében az irodalomtörténész és kritikus az irodalomról szerzett munkáit, illetve az eddig meg nem jelent dolgozatait fogta egybe. A történelmi és társadalmi háttér előtt tisztán állnak az erdélyi magyar irodalom erővonalai. Mintha csak illusztrációi lennének az erdélyi magyar kisebbségi sorsnak. Kós Károly, Bánffy Miklós, Horváth Imre, Dsida Jenő, Szabédi László, Horváth István, Méliusz József, Kányádi Sándor, Székely János és Szilágyi Domokos pályaképét vetíti elénk, mindegyik íróról, költőről a lényegét összefoglaló, sommás összegezést nyújtva. Ezt egészítik ki az alkalmi írások erdélyi írókról, költőkről, továbbá két alapvető tanulmány az erdélyi gondolatról és ennek irodalmi megtestesüléséről.

Itt sem kényszerül utólagos kiigazításokra. Legfennebb bővítésre. Amit Szabédi Lászlóról 1973-ban elmondott, annak érvényességét nem kérdőjelezte meg az eltelt idő. Hasonlóképpen a többi alkotó esetében sem. A magyarázat nyilván az, hogy Pomogáts Béla, az irodalomtörténész nem a napi időszerűsége, hanem az alapvető értékekre figyel.

Munkamódszerét egyik fontos tanulmányánál érhetjük tetten. Bánffy Miklósról 1987-ben írt tanulmányt, 37 évvel az író halála után. Az öt fejezet sorában az elsőben megindokolja, hogy miért támadt jogos, természetes érdeklődés az író-politikus iránt, oly hosszú hallgatás után. A következő fejezetben felvázolja Bánffy életrajzát 1918-ig, bemutatva a főispánt és az irodalomszervezőt, a budapesti Nemzeti Színház és Opera intendánsát, a modern művészi kísérletek pártfogóját. Megint Bánffy politikai tevő-

kenysége kerül előtérbe a harmadik fejezetben. Külügyminiszter, akinek része van a soproni népszavazás elrendelésében a nagyhatalmak részéről; diplomáciai pályájának fontos epizódjait sorolja fel a szerző, majd hazatérését Erdélybe, ahol az *Erdélyi Heli-kon* főszerkesztője, a marosvécsi találkozók egyik elindítója, a polgári haladást istápoló igazi nagyúr. Negyedik fejezetében a tanulmány Bánffy fő művét, a trilógiát elemzi. A biblikus című mű (*Megszámláltattál*, 1935, *És híjával találtattál*, 1937, *Darabokra szagattatol*, 1940) a magyar arisztokrácia Ferencz József-i korszakának hiteles krónikája, amelyik hosszú mellőzöttség után, Bánffy személyével együtt tért vissza az érdeklődés fénykörébe. Végül – ötödik fejezetként – a bonchidai gróf 1944 utáni életszakaszát mutatja be Pomogáts Béla: újabb munkáit, szerepét az újrainduló irodalmi életben az Utunk szerzőjeként, küzdelmét azért, hogy az erősödő proletkult ne szorítsa le végképp a pályáról. Ettől még Gaál Gábor támogatása sem tudja megoltalmazni, nem is szólva arról, hogy a dogmatikus kultúrpolitika nemsokára Gaált is félreállítja. Bánffy Miklós Budapesten hal meg, 1950-ben, szegénységben. A nagyúr, aki mecénási arisztokratizmussal támogatott minden értékes erdélyi magyar kezdeményezést, támogatók nélkül marad utolsó éveiben. Ez önmagában erdélyi sorstragédia.

Pomogáts Béla a veszélyek, az igazságtalanságok tudatában sem válik soha a magyar elfogultság foglyává. Az erdélyi magyar irodalomról szólva nem mulasztja el jelezni a rokon román törekvéseket, a megbékélési kísérleteket, tisztelettel szól a magyar irodalom román tolmácsairól. De ennél még szélesebb horizontot jár be a tekintete. Az erdélyi irodalom legfontosabb műveit a mai világirodalom áramlataiba helyezi bele. Mikor például Méliusz József *Tranzit kávéház* című munkájáról beszél, akkor a törvénytelenések, koncentrációs táborok, politikai gyilkosságok nemzetek fölött találkozó irodalmának fontos alkotóit is megidézi: Lengyel Józsefet, Paul Gomat, Danilo Kišt.

Kettős szellemi térnek nevezi Pomogáts Béla azt a kicsiny földrészt, amelyen az erdélyi magyar irodalom elhelyezkedett. Neveztek ezt Közép-Európának, Kelet-Európának vagy éppen Közép-Kelet-Európának. Szellemi síkon Erdély mindenkor Közép-Európa volt, és ez maradt „keleti” korszakában is. Az irodalom bizonyította erőteljesebben, mint a politika. Pomogáts Béla e két újabb könyve, miként egész munkássága ezt az örökséget tudatosítja magyarokban és nem magyarokban egyképpen.

Béke György

Szerkesztői asztal

Baka István halálának első évfordulóján emlékkiállítás nyílt Szegeden a Fekete Házban (Somogyi u. 13.). A kiállítást Lengyel András rendezte, Füzi László, a Forrás főszerkesztője nyitotta meg.

*

Napjaink határontúli magyar irodalma volt a témája annak a konferenciának, melyet a környező országok magyar könyvtárosainak részvételével rendeztek meg Békéscsabán október 7 és 11 között. A tanácskozás bevezető előadását Olasz Sándor tartotta. Az erdélyi magyar irodalomról Bertha Zoltán, Józsa István, Király László, a vajdaságról Márkus Béla, Juhász Erzsébet, a kárpátaljaiakról Elek Tibor, Balla D. Károly, a szlovákiaiakról Tóth László beszélt. A nyugati magyar irodalomról Szakolczay Lajost és András Sándort hallhatta az érdeklődő közönség. A konferencia teljes anyagát a *Bárka* című csabai folyóirat decemberi száma közli.

*

A szegedi Juhász Gyula Művelődési Központ *Határ Győző* részvételével rendezett író-olvasó találkozót október 12-én. Bevezetőt Olasz Sándor, a Tiszatáj főszerkesztője mondott. Október 13-án Jancsó Sarolta és a Secco trió „színházi fantáziát és fugát” mutatott be *Határ Győző* írásai alapján a Bartók Művelődési Központban.

*

A magyarság és hazája korai történetével foglalkozik az a tizen-négy tanulmány, amely *Árpád előtt és után* címmel jelent meg Kristó Gyula és Makk Ferenc szerkesztésében. (Szeged-könyvek 2, Szeged, 1996. 179 oldal)

*

Néhány szerzőnkről. BERTÓK LÁSZLÓ József Attila-díjas költő Pécsen él, szonettjei után most prózájával is megismerkedhetnek a Tiszatáj olvasói. VARGA ZOLTÁN a vajdasági magyar prózairodalom egyik legrangosabb alkotója, Zentán él. Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván ezúttal a párizsi KARÁTSZON ENDRÉVEL beszélgetnek. Karátszon elbeszélései és esszéi az utóbbi években már Magyarországon is megjelennek. Pilinszky-összeállításunkhoz HAFNER ZOLTÁN, az életmű-kiadás kötetinek sajtó alá rendezője nyújtott segítséget. BENDE JÓZSEF a szegedi bölcsészkar doktorandusza.

Ára: 60 Ft